

Wiktor Sybilski <https://orcid.org/0000-0003-3752-9015>

Spisy książek z akt notarialnych jako źródło do badań życia religijnego Żydów chełmskich pierwszej ćwierci XIX wieku (edycja dwóch przykładów)*

BOOKLISTS FROM NOTARIAL RECORDS AS A VALUABLE SOURCE
FOR RESEARCHING THE RELIGIOUS LIFE OF JEWS IN CHEŁM
DURING THE FIRST QUARTER OF THE NINETEENTH CENTURY

Abstract: The article presents an edition of booklists extracted from notarial records focusing on two collections of Jewish religious books belonging to Dawid Wajnberg (ca. 1757–1824) and Nute Mojsze Rubinsztein (ca. 1783–1824), two merchants from Chełm. The records have been identified through historical transcriptions of the local Ashkenazi Hebrew, and the article examines the patterns found within these documents. One such pattern is the consistent placement of Talmud treatises at the beginning of the booklists, following the order of the Mishnah. The author stresses the fact that alongside essential Midrashic, Halakhic, and ethical works, there are also unusual books present, such as the Hebrew-Latin *Liber Cosri* by Yehuda Halevi (1075–1141), published in Basel in 1660. As a result, the article confirms the popularity of certain religious works in Eastern Europe at that time, and explores the significance of these unique items within the collections, considering their connection to the activities of Halakhic and Maskilic centers in the area.

* Autor pragnie podziękować organizatorom i uczestnikom VIII Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej Polskiego Towarzystwa Studiów Żydowskich, na której wygłosił referat będący podstawą tego artykułu, a szczególnie podziękowania składa Andrzejowi Trzczańskiemu i Alicji Maślak-Maciejewskiej. Autor dziękuje też Marcinowi Wodzińskiemu, Agacie Rybińskiej i Annie Dybale-Pacholak za cenne pytania, rady i uwagi, Wojciechowi Tworkowi za wskazówki redakcyjne, Michałowi Hołowaczowi i Richardowi Carterowi za tłumaczenie streszczenia, Irenie Szymaniec za korektę tekstu, a zwłaszcza Magdalenie Bendowskiej i Janowi Doktorowi za nieocenione uwagi merytoryczne.

Keywords: book registers, notarial documents, readership, Jewish religious life, Jewish traditionalism, Chełm, Ashkenazi Hebrew.

Słowa kluczowe: spisy książek, akta notarialne, czytelnictwo, życie religijne Żydów, żydowski tradycjoniści, Chełm, wymowa aszkenazyjska.

Wstęp

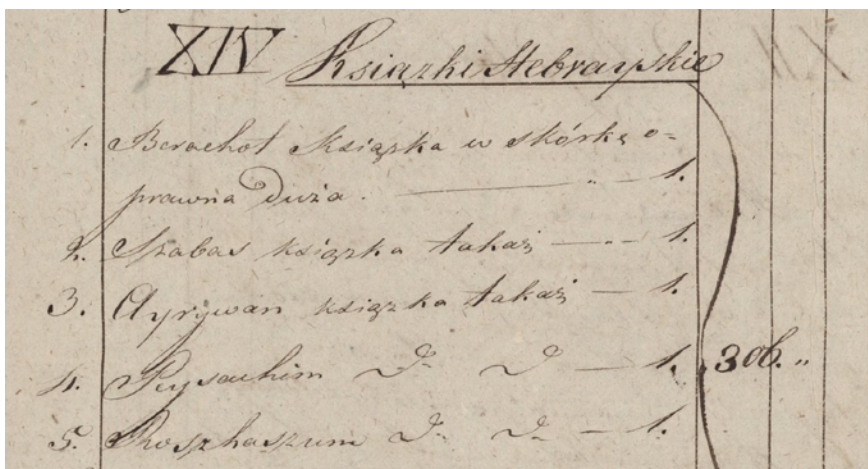
Sięgając po archiwalia z Chełma z pierwszego ćwierćwiecza XIX w., szukałem wiadomości o żydowskich religijnych księgozbiorach historycznych. Wybrałem spisy książek chełmskich kupców Dawida Wajnberga (ok. 1757–1824) i Nute Mojsze Rubinszteina¹ (ok. 1783–1824) z 1824 r., zawarte w pośmiertnych inwentarzach mienia, wniesionych do akt notariusza publicznego powiatu chełmskiego Jana Kocurzyńskiego (ok. 1788–1864)². Zdecydowałem się sięgnąć po te spisy przede wszystkim ze względu na niedostatek opracowania źródeł dotyczących czytelnictwa Żydów okresu nowożytnego, w szczególności zaś literatury religijnej. Problem ten poruszył m.in. izraelski badacz historii czytelnictwa Zeev Gries, wskazując zarówno na nikłe zainteresowanie czytelnictwem żydowskim XVIII–XIX w., jak i kwestię dostępności źródeł do badań³. Z notarialnej książki aktowej wybrałem listy (zob. il. 1), na których nie było książek świeckich. Interesował mnie sposób spisywania oraz to, czy sprawdzi się przy tym przyjęta przeze mnie – omówiona dalej – metoda badawcza.

Wybrane przykłady pochodzą z Chełma – w okresie staropolskim miasta królewskiego, stolicy ziemi chełmskiej wchodzącej w skład województwa ruskiego, w latach dwudziestych XIX w. siedziby powiatu w obwodzie

¹ Nazwiska w artykule prezentowane są w formie spolszczonej (np. Wajnberg, nie: Weinberg), przy jednoczesnym odnotowaniu rozbieżności występujących w archiwaliach.

² Jan Kocurzyński urodził się w Łęcznej, zmarł w Chełmie, był synem ks. Joachima Kocurzyńskiego (1763–1832) i Katarzyny z Ilczyńskich (? – po 1834), bezżenny. Archiwum Państwowe w Lublinie [dalej: AP Lublin], Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Chełmie, sygn. 110, s. 128–129; AP Lublin, Chełmski Konsystorz Greckokatolicki, sygn. 842, k. 1–3 (nazwisko pisane także: Kocurzyński, Kociurzyński). Ks. Joachim Kocurzyński urodził się w Lubomlu (obecnie Ukraina), był proboszczem parafii w Woli Wereszczyńskiej i Lejnie (dziś odpowiednio pow. włodawski i pow. parczewski w woj. lubelskim). Ojciec Joachima – ks. Mateusz Kocurzyński – wzmiankowany jest jako proboszcz parafii św. Jerzego w Lubomlu w 1759 r. Paweł Sygowski, *Unickie cerkwie Lubomla w XVIII-wiecznych opisach wizytacyjnych w Archiwum Państwowym w Lublinie*, [w:] *Pam'atki sakral'noho mystectwa Wołyni. Materiały VIII międzynarodowej naukowej konferencji, m. Łuc'k, 13–14 hrudnia 2001 roku*, Łuc'k 2001, s. 123–125.

³ Zob. Zeev Gries, *The Book in the Jewish World 1700–1900*, Oxford–Portland 2010, s. 20–21.

Il. 1. Nagłówek spisu książek hebrajskich Nute Mojsze Rubinszteina (fragment inwentarza majątku), Chełm 12 lipca 1824. AP Lublin, Oddział w Chełmie, Akta notariusza Jana Koczurzyńskiego w Chełmie, Księga akt notarialnych 1824, sygn. 1, s. 1221

krasnostawskim województwa lubelskiego w Królestwie Polskim (połączonym wówczas unią personalną z Cesarstwem Rosyjskim). Miasto – niegdyś zróżnicowane etnicznie i religijnie, przez wieki ulegające wpływom kultur ze Wschodu i z Zachodu, w pewnych okresach dziejów wyróżniane (jako stolica księstwa, ziemi, guberni oraz eparchii, diecezji itd.) – pozostawało nie bez znaczenia dla historii Żydów, choć zapamiętano je głównie dzięki motywowi chełmskich mędrców w XIX- i XX-wiecznej literaturze jidysz i hebrajskiej⁴.

Niniejszy tekst traktować należy jako rekonesans badawczy. Interesują mnie przede wszystkim odpowiedzi na następujące pytania: Co wchodziło w skład księgozbiorów? Czy możliwa jest identyfikacja tytułów ze spisów książek? Co spisy mówią o życiu religijnym i światopoglądzie właścicieli dzieł? Jakie dodatkowe dane uzyskać można dzięki edycji i analizie tych list? Czy na ich podstawie wnioskować można o przepływie lektur, dystrybucji druków? Jakie elementy opracowywanych źródeł mogą być użyteczne w badaniach porównawczych? W których miejscach analizy wskazana jest ostrożność (jakie ten typ źródła może zawierać pułapki)?

W dalszych badaniach szukać można różnic dzielących księgozbiory należące np. do przedstawicieli haskali, tradycjonalistów czy chasydów.

⁴ Zob. Ruth von Bernuth, *How the Wise Men Got to Chełm: The Life and Times of a Yiddish Folk Tradition*, New York 2016.

Widać już wyraźnie odrębność publikowanego wcześniej księgozbioru zmarłej w Chełmie przedstawicielki haskali Rali z Ettingerów Bykowej (ok. 1793–1824), żony pisarza, poety i działacza oświecenia żydowskiego Jakuba Samuela Byka (1772–1831)⁵, od innych księgozbiorów żydowskich spisanych w tym samym 1824 r. Do porównań niezbędne są jednak badania dalszych kolekcji przedstawicieli różnych środowisk żydowskich.

Ze względu na zawartość i charakter opracowywanych księgozbiorów szczególnie ważna wydaje się ich użyteczność do badań problematyki życia religijnego. Niniejszy artykuł nie może ukazać pełnego spektrum tych zagadnień – wyjaśnia tylko kilka punktów wynikających z istoty samych księgozbiorów. Pozwala jednak na poszerzenie perspektywy badawczej, czerpiąc z instrumentarium bibliologii, a szerzej – z nauk pomocniczych historii zastosowanych do tego rodzaju źródła.

Omawiane biblioteczki nie należały do osób wybitnych. Zostały wybrane jako przykłady (hipotetycznie) przeciętnych zbiorów. Aby stwierdzić, czy są to kolekcje typowe, potrzeba badań porównawczych. Warto pamiętać, że owe nieduże, prywatne biblioteki domowe istnieją tylko na kartach dawnych inwentarzy. Jeśli nawet książek nie podzielono wkrótce po śmierci właścicieli, niewielka jest nadzieja, że jakiś fragment kolekcji żydowskich przetrwał do naszych czasów, tym cenniejsze są więc zachowane o nich pisemne świadectwa⁶.

Literatura i stan badań

Najważniejszym narzędziem przy opisie bibliograficznym była wyszukiwarka Biblioteki Narodowej Izraela, znana pod angielską nazwą *Bibliography of the Hebrew Book 1470–1960* (w skrócie: BHB)⁷. Wiedzy o książce hebrajskiej dostarczają również prace słynnych bibliografów żydowskich:

⁵ Zob. Wiktor Sybilski, *Edycja i znaczenie spisów książek z XIX-wiecznych akt notarialnych. Dwa księgozbiory mieszkańców Chełma*, [w:] *Źródła z Królestwa Polskiego, Litwy i Rusi. Warsztat edytora*, red. Jolanta Sikorska-Kulesza, Warszawa 2021, s. 148–153. W cytowanej publikacji założyłem, że była wdową – w rzeczywistości zaś żoną (być może w separacji) żyjącego jeszcze wówczas Samuela Byka, najwyraźniej tożsamego z Jakubem Samuelem Bykiem. AP Lublin, Oddział w Chełmie, Akta notariusza Jana Koczurzyńskiego w Chełmie, Księga akt notarialnych 1824, sygn. 1, s. 557–559, por. <https://www.geni.com/people/Rale-Rachel-Byk/6000000041275177132> [dostęp: 6 maja 2023].

⁶ Zob. Monika Adamczyk-Garbowska, *Judaica w zbiorach UMCS*, [w:] *Lublin a książka*, red. Antoni Krawczyk, Elżbieta Józefowicz-Wisińska, Lublin 2004, s. 431–439.

⁷ *Bibliography of the Hebrew Book*, <https://www.nli.org.il/en/research-and-teach/catalogs#bibliographic> [dostęp: 6 maja 2023].

uchodzącego za pierwszego nowoczesnego bibliografa hebrajskiego, twórcy *Ocar ha-sefarim* Izaaka Benjakoba (1801–1863); wielkiego uczonego, autora licznych katalogów hebraików Moritza Steinschneidera (1816–1907); autora dzieła o historii drukarstwa hebrajskiego w Polsce Bernarda Chaima Dowa Friedberga (1870–1961) oraz izraelskiego uczonego, założyciela czasopisma bibliograficznego „Kiryat Sefer”, Abrahama Yaariego (1899–1966).

W ostatnich czasach badania bibliologiczne i bibliograficzne prowadzili m.in.: najbardziej znany ze swego dzieła *Ocar ha-sefer ha-ivri* Jeszajahu Vinograd (1933–2020), autor monografii druków hebrajskich XVI i XVII w. Marvin J. Heller, badacz starych druków hebrajskich Ichhak Yudlov czy interesujący się czytelnictwem żydowskim wieków dawnych Zeev Gries. Na gruncie rodzimym korzystać można z dorobku bibliologa i historyka religii Krzysztofa Pilarczyka, któremu zawdzięczamy m.in. podstawowe kompendia dotyczące drukarzy i druków hebrajskich w Polsce. Zaoferował on wzorzec opisu bibliograficznego, transkrypcji tytułów hebrajskich i bibliografię (m.in. dlatego zrezygnowałem z umieszczenia osobnej bibliografii w niniejszym tekście – zestawienie Pilarczyka obejmuje większość dzieł wymienionych powyżej autorów)⁸. Obieg literatury religijnej i relacje chrześcijańsko-żydowskie analizuje Jan Doktor, a badaniem starych druków hebrajskich zajmuje się Magdalena Bendowska.

Wspomagałem się też osiągnięciami takich historyków i badaczy, jak: znawca epigrafiki i paleografii hebrajskiej Andrzej Trzeciński, badacz dziejów, kultury i religii Żydów polskich (szczególnie chasydów) Marcin Wodziński czy historyk, redaktor naczelny encyklopedii YIVO Gershon D. Hundert. Za pewien metodologiczny punkt odniesienia traktowałem prace źródłoznawczo-bibliologiczne badaczki dziejów książki i oświaty Joanny Szady⁹.

Autorów, którzy badali inwentarze księgozbiorów historycznych, jest więcej – nie sposób wymienić tu wszystkich, lecz gdy chodzi o zagadnienie edycji i obecności spisów książek w aktach notarialnych, ich liczba maleje¹⁰, a wyraźnie mniej badaczy zajmuje się literaturą żydowską. Bibliolożka Anna Dymmel w dziele o czytelnictwie, do którego wykorzystano XIX-wieczne lubelskie kancelarie notarialne (w literaturze

⁸ Krzysztof Pilarczyk, *Leksykon drukarzy ksiąg hebrajskich w Polsce z bibliografią polono-judaików w językach żydowskich (XVI–XVIII wiek)*, Kraków 2004, s. 25–26; por. tenże, *Drukowana książka hebrajska a religia. Vademecum bibliologiczne*, Kraków 2012, s. 187–194.

⁹ Joanna Szady, *Księgozbiory parafialne prepozytury wislickiej w II połowie XVIII w.*, <https://atlasfontium.pl/ksiegozbiory-prepozytury-wislickiej/> [dostęp: 12 listopada 2022].

¹⁰ Zob. Sybilski, *Edycja i znaczenie spisów książek...*, s. 132.

fachowej często nazywane skrótowo „notariatami”), poświęciła rozdział literaturze żydowskiej¹¹. Wzmianki o zinwentaryzowanych księgozbiorach żydowskich pojawiają się w tekstach innych naukowców¹². Nazwiska bibliologów znajdują się jeszcze w poniższym podrozdziale dotyczącym metodologii.

Metoda opracowania

Ostatnie wymienione prace nie zajmują się szczegółowymi studiami pojedynczych księgozbiorów żydowskich. Nie zawierają oddzielnych edycji źródeł, jakimi są spisy książek znajdujące w notarialnych księgach aktowych (gdzie głównie są częściami inwentarzy pośmiertnych, testamentów itd., czasem bywają dołączane jako osobno sporządzane zestawienia tytułów). Daleką inspirację stanowiła metodologia pionierów powojennych badań książki dawnej – Karola Głombiowskiego (1913–1986) i Pauliny Buchwald-Pelcowej (1934–2021)¹³, choć zarzucono rozbudowane opisy dzieł (w tekście głównym lub przypisach). Aktualny pozostaje postulat

¹¹ Anna Dymmel, *Księgozbiory domowe w Lublinie w pierwszej połowie XIX wieku*, Lublin 2013, s. 421–442.

¹² Zob. np.: Agnieszka Moczulska, *Rola książki jako przedmiotu w domach burżuazji warszawskiej w XIX wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 27 (1979), nr 1, s. 31–42; Robert Kuwałek, *Żydzi łączyńscy w latach 60-tych XIX w. w świetle akt notarialnych*, „Merkuriusz Łęczyński” (1995), nr 8, s. 9–14; Anna Wiernicka, *Z okrucichw rzeczy o zajęciach w czasie wolnym. Bogate mieszczaństwo żydowskie pierwszej połowy XIX w. (w świetle inwentarzy pośmiertnych)*, [w:] *Kobieta i kultura czasu wolnego. Wiek XIX i XX*, t. 7, red. Anna Żarnowska, Andrzej Szwarz, Warszawa 2001, s. 143–144; Teresa Kozłowska, *Kobieta Żydówka na prowincji Królestwa Polskiego w świetle akt notarialnych*, [w:] *Między Wisłą a Pilicą. Studia i materiały historyczne*, t. 4, red. Grzegorz Miernik, Kielce 2003, s. 69–87; Krzysztof Latawiec, *Inwentarz pozostałości po Berku Wejssie jako źródło do badań nad aktywnością gospodarczą i życiem codziennym kupiectwa żydowskiego w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX w.*, „Studia Żydowskie” 1 (2011), nr 1, s. 153–185; Marcin Mikołajczyk, *Wiadomości o księgozbiorach prywatnych kobiet ziemi kaliskiej w aktach kancelarii notarialnych Kalisza z lat 1808–1866*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” (2019), nr 19, s. 22–37. Na VIII Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej Polskiego Towarzystwa Studiów Żydowskich *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich* 29 września 2022 r. referat pt. *Wspólnoty emocjonalne Żydów warszawskich w I połowie XIX wieku w świetle testamentów* wygłosiła Anna Dybała-Pacholak, która natknęła się na podobne spisy lub wzmianki o książkach, zob. Anna Dybała-Pacholak, „*Starajcie się o dobre imię, o spokojność sumienia*” – testament *Tekli Kronenberg*, „Studia Judaica” 21 (2018), nr 2, s. 420.

¹³ Karol Głombiowski, *Biblioteka franciszkanów w Nysie w świetle inwentarza z roku 1678*, Wrocław 1953; Paulina Buchwald-Pelcowa, *Inwentarz biblioteki Macieja Grabskiego (z zagadnień czytelnictwa w drugiej połowie XVII wieku)*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 2 (1966), s. 318–337. Piszący te słowa miał jeszcze okazję poznać panią profesor w Zakładzie Starych Druków Biblioteki Narodowej, za co nie ukrywa wdzięczności.

edytowania inwentarzy ksiąg *in crudo*, zgłoszony niegdyś przez zasłużoną bibliolożkę Barbarę Bieńkowską (1934–2022)¹⁴. Z nowszych propozycji wspomnieć można jeszcze rozważania Lili Kowkiel, Arvydasa Pacevičiusa i Iwony Pietrkiewicz na temat publikowania inwentarzy ksiąg z terenów Wielkiego Księstwa Litewskiego¹⁵. Jednakże wymienione teksty nie zawierają odniesień do źródeł żydowskich.

Wyjątkowe jest rozwiązanie zastosowane w monografii Zeeva Griesa¹⁶, cenne choćby z tego powodu, że to rzadki przykład zainteresowania składem prywatnego żydowskiego księgozbioru historycznego. Autor posiłkuje się ekstraktem – spisem ksiąg Pinchasa Katzenellenboga (1691–1767) z wcześniej publikowanej przez rabina Icchoka Dowa Felda hebrajskiej edycji testamentu, ale znacząco go modyfikuje: tytuły w angielskiej transkrypcji grupuje w stworzonych przez siebie trzech zbiorach: „książki o etyce”, „książki o kabale”, „książki jidyszowe”. Kolejna ingerencja to ułożenie, już w wymienionych działach, tytułów ksiąg według alfabetu (łacińskiego). Obok transkrybowanych tytułów dzieł (hebrajskich i jidyszowych), wyróżnionych kursywą, w nawiasach okrągłych Gries umieszcza tłumaczenia angielskie, w nawiasach kwadratowych zaś krótki komentarz ograniczający się nieraz tylko do autora. Niewątpliwym plusem takiego podejścia jest umożliwienie czytelnikowi błyskawicznego niemal zorientowania się w charakterze literatury. Za minus uważać można zbyt dalekie odejście od pierwotnego źródła. Z powodu rzadkości edytowania, zwłaszcza żydowskich list ksiąg, odnotowuję w tym miejscu powyższą metodę, stosując wszakże inne rozwiązania.

Skąd bierze się potrzeba opracowania i analizy fragmentów – wyabstrahowanych z całości pośmiertnych inwentarzy mienia – zawierających wiadomości o księgozbiorach? Edycja, mająca udostępnić, naświetlić i uwypuklić treści dotyczące kultury książki, ginące wśród tysięcy inwentarzowych cyfr i wycień, pozwala badaczowi skupić uwagę na konkretnym zagadnieniu i głębiej wniknąć w świat zainteresowań postaci nie tylko należących do odległej przeszłości, ale także do środowisk czy społeczności

¹⁴ Barbara Bieńkowska, *Kilka uwag i propozycji w sprawie badań księgozbiorów historycznych*, „Studia o Książce” 16 (1986), s. 13.

¹⁵ Lilia Kowkiel, Arvydas Pacevičius, Iwona Pietrkiewicz, *Rękopiśmienne katalogi i inwentarze ksiąg z ziem dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wybrane problemy zasad publikowania*, [w:] *Atminties institucijų rinkiniai*, red. Arvydas Pacevičius, Vilnius 2012, s. 107–122.

¹⁶ Gries, *The Book in the Jewish World...*, s. 57–66.

nieistniejących już w dawnym miejscu¹⁷. Zbiorcze ujęcia, jak w przypadku dzieła Anny Dymmel, są ważne m.in. dlatego, że zawierają propozycje syntez dotyczących czytelności *per se*, nie mogą sobie jednak pozwolić na wnikliwe przestudiowanie poszczególnych dokumentów, niejako „przeskakują” nieraz istotne dane zawarte w źródłach. Dowiadujemy się np., że kupiec z Wieniawy Benjamin Rosset posiadał dzieło *Chaje Adam*, nie wiemy jednak, obok jakich jeszcze innych tytułów występował ten druk, i nie poznajemy dalszych szczegółów, choć podano, że w księgozbiorne Rosseta znalazło się jeszcze wiele zbiorów modlitw – podkreślmy: jest to zrozumiałe ze względu na charakter dzieła tej autorki¹⁸. Brak edycji spisów książek uniemożliwia innym naukowcom m.in. powtórny weryfikację tytułów (w tym np. lekcji transkrypcji) czy ocenę pojedynczych księgozbiorów i pozycji druków w inwentarzach.

W niniejszym artykule używam metody edycji, którą wypróbowałem już w pracy zawierającej listy książek z tego samego źródła. Jako najbliższy wzorzec wskazać mogę edycje spisów książek zaproponowane przez bibliologów – przedstawiciela środowiska katowickiego Edwarda Różyckiego i związanej z Lublinem Elżbiety Torój (1950–2010). Pierwszy badacz umieszczał komentarz bibliograficzny pod edytowaną listą (dodając numerację w nawiasach kwadratowych), tak też postąpiła Torój (wprowadziła natomiast własną numerację arabską – bez nawiasów). Autorzy nie stosowali kursywy w tytułach dzieł. Stopień szczegółowości opisu różnił się w zależności od danego druku. Opisy opatrywano skrótami źródeł bibliograficznych, wypada jednak zauważyć, że edytorzy analizowali głównie druki polskie z wcześniejszego okresu, najczęściej odwołując się do jednej cytaty z Estreichera – umieszczenie odpowiedniej adnotacji nie zaburzało więc czytelności tekstu. Różycki w znanym nam opracowaniu nie tłumaczył metody edytorskiej. Sporządzone najwyraźniej przez samą Torój „Uwagi wydawcy” odnosiły się głównie do redakcji samego tekstu – bez powoływania się na *Instrukcję* Kazimierza Lepszego. Wobec tego, że nie ma ogólnie obowiązujących wytycznych do edytowania podobnych list książek, można przyjąć, że zastosowana tu metoda wynika z dotychczasowych doświadczeń wymienionych badaczy i własnej próby opracowania źródła przez autora artykułu.

¹⁷ Sybilski, *Edycja i znaczenie spisów książek...*, s. 133.

¹⁸ Dymmel, *Księgozbiory domowe...*, s. 438, 440.

Sposób edytowania pokrótce wyjaśnić można następująco:

- spisy książek wyabstrahowałem z większych części – inwentarzy mienia (w notach o właścicielach zawarłem rekapitulację stanu posiadania), zachowując oryginalną kolejność inwentaryzowanych dzieł;
- poszczególne tytuły omawiam kolejno w komentarzu bibliograficznym pod edytowaną listą (nie w przypisach);
- opis konstruję tak, by oddać najważniejsze cechy identyfikujące dzieło (w takim stopniu, w jakim pozwala źródło – z natury lakoniczne)¹⁹.

Istotne w dalszych badaniach może być opatrzenie edycji pogłębio-nymi wiadomościami dotyczącymi właścicieli księgozbiorów, opartymi na studiach genealogicznych (z natury trudnymi do uwzględnienia przy opracowywaniu źródeł masowych) – przede wszystkim metrykaliów, ale i samych akt notarialnych. Z materiałów genealogicznych korzystał już entuzjasta badań staropolskich inwentarzy ruchomości Andrzej Pośpiech (1952–2002)²⁰.

Starałem się oddawać oryginalny zapis w językach obcych (większość tytułów jest hebrajska lub aramejska), przy fragmentach polskich zaś stosowałem głównie *Instrukcję wydawniczą dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku* Kazimierza Lepszego, posiłkując się nowszymi wskazaniami znawczyni edytorstwa źródeł historycznych Jolanty Sikorskiej-Kuleszy²¹; z niewielkich wprowadzonych modyfikacji przy zapisach tytułów wymienić można zastępowanie „y” (jak w „Toyra”) przez „j”²².

Odnajdywałem tytuły, które starano się niegdyś oddać dla potrzeb urzędowych inwentarzy w piśmie łacińskim na powrót w piśmie hebrajskim, nadając im rolę nadrzędną. Kierowałem się przeświadczeniem

¹⁹ Sybilski, *Edycja i znaczenie spisów książek...*, s. 136–138. Na temat metod edycji zastosowanych przez Elżbietę Torój i Edwarda Różyckiego zob.: Elżbieta Torój, *Inwentarze książek mieszczan lubelskich z pierwszej połowy XVIII wieku*, „Folia Bibliologica” 44/45 (1996/1997), s. 7–29; Edward Różycki, *Z dziejów rozpowszechnienia książek przez Szkotów i Włochów na pograniczu polsko-ruskim w XV–XVII w. (ze szczególnym uwzględnieniem Lwowa, Zamościa i Lublina)*, [w:] *Scientia nihil est quam veritatis imago. Studia ofiarowane Profesorowi Ryszardowi Szczygłowi w siedemdziesięciolecie urodzin*, red. Anna Sochacka, Paweł Jusiak, Lublin 2014, s. 1093–1096.

²⁰ Andrzej Pośpiech, *Pułapka oczywistości. Pośmiertne spisy ruchomości szlachty wielkopolskiej z XVII wieku*, Warszawa 1992, s. 40; Sybilski, *Edycja i znaczenie spisów książek...*, s. 145.

²¹ Por. Jolanta Sikorska-Kulesza, *Historyk XIX wieku wobec problemu modernizacji źródła*, [w:] *Edytorstwo źródeł XIX wieku – problemy teoretyczne i praktyka edytorska*, red. Jolanta Sikorska-Kulesza, Warszawa 2016, s. 139–157.

²² *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku*, red. Kazimierz Lepszy, Wrocław 1953; por. Sikorska-Kulesza, *Historyk XIX wieku...*

o nieodzowności tego zabiegu dla właściwej identyfikacji²³. Również imiona i nazwiska starałem się przekazać pismem hebrajskim (w nawiasie kwadratowym lub przypisie), oddając zapis stosowany w oryginalnych podpisach (jako pierwotnych, a odbiegających nieraz od form polskich), ale i tu trzeba było dokonać czasem selekcji i ujednolicenia – jak w nazwisku Rubinsztejn, zapisywanym w różny sposób, także w dawnej, nieuwzględnionej tu, pisowni rozdzielnej: רבין שטיין.

W nawiasach kwadratowych umieściłem transliterację tytułów hebrajskich, wzorując się na metodzie używanej przez znawcę bibliografii hebrajskiej Krzysztofa Pilarczyka – przybliżyła ona współczesną wymowę hebrajską, odpowiadając jednocześnie regułom ortograficznym polszczyzny.

Opis bibliograficzny wybrałem nieco podobny do zastosowanego przez Pilarczyka oraz wymienionych wcześniej bibliologów. Format oddawałem tradycyjnymi oznaczeniami 4°, 8° itd. wówczas, gdy wskazać mógł na hipotetyczną identyfikację. W opisie nie umieszczałem odniesień do źródeł bibliograficznych ze względu na czytelność zapisu (podobnymi powodami kierował się chyba również przywoływany wyżej Zeev Gries).

Wykorzystane źródła

Materiał źródłowy wykorzystany w pracy to: zespół Akta notariusza Jana Koczurzyńskiego w Chełmie przechowywany w Archiwum Państwowym w Lublinie, Oddział w Chełmie²⁴; Akta dotyczące się gminy żydowskiej w Chełmie z zespołu Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie²⁵ oraz metrykalnia z Archiwum Państwowego w Lublinie²⁶.

²³ Zwłaszcza w przypadkach wątpliwych – por. opinię Anny Dymmel o trudnościach z identyfikacją tytułów zapisywanych fonetycznie: Anna Dymmel, *Lubelskie akta notarialne jako źródło do badań historii czytelnictwa*, [w:] *Lublin a książka*, red. Antoni Krawczyk, Elżbieta Józefowicz-Wisińska, Lublin 2004, s. 399; zob. też: Kuwałek, *Żydzi łączynicy...*, s. 11.

²⁴ AP Lublin, Oddział w Chełmie, Akta notariusza Jana Koczurzyńskiego..., sygn. 1; posiłkowałem się też zespołem: AP Lublin, Oddział w Chełmie, Akta notariusza Aleksandra Dąbrowskiego, Księga akt notarialnych 1812, 1815, 1816, sygn. 1, 3–5.

²⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych [dalej: AGAD], Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego [dalej: CWW KP], Akta dotyczące się gminy żydowskiej w Chełmie w województwie lubelskim [1824–1850], sygn. 1597; Marcin Wodziński, *Judaica w aktach Centralnych Władz Wyznaniowych Królestwa Polskiego Archiwum Głównego Akt Dawnych. Informator archiwalny*, Wrocław 2010, s. 104.

²⁶ AP Lublin, Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej św. Mikołaja i św. Agnieszki w Lublinie (Kalinowszczyzna); AP Lublin, Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Chełmie.

Na zespół Akt notariusza Jana Koczurzyńskiego w Chełmie składa się 40 kompletnych tomów akt notarialnych z lat 1824–1864. Być może nie zachowały się natomiast repertoria za wszystkie lata²⁷. Wstępne badanie jednostek wykazuje, że w księdze akt z roku 1824 znajdują się cztery spisy ksiązek (należące do Żydów), z roku 1825 – dwa spisy ksiązek (chrześcijan), z roku 1826 – sześć spisów ksiązek (cztery chrześcijańskie, dwa żydowskie).

Podstawą analizy są rękopisy zawarte w rękopiśmiennej, oprawnej księdze aktów notarialnych z 1824 r. – z zespołu archiwalnego zatytułowanego jak wyżej – opatrzonej sygnaturą 1, liczącej łącznie 1560 stron (całą jednostkę paginowano współcześnie). Akty spisywał notariusz Koczurzyński, Są to:

1. Akt notarialny nr 121 z 8 czerwca 1824 r., liczący 113 stron (na stronach 799–911). Wymienia on spadkobierców, taksatorów i świadków. Zawiera inwentarz zatytułowany: Inwentarz śmiercią star[ozakonnego] Dawida Moszkowicza Wajnberg pozostałego. Składa się z XXII działów (dobra nieruchomości, w sklepie, trunki w lochach, bielizna, pościel, suknie, sprzęty domowe, szkło, fajans, żelastwo, blacha, miedź, mosiądz, cyna, sprzęty stajenne, krowy, zboże, srebro, książki, sumy na rewersach pewne, gotowe pieniądze, ubiór żony), podsumowanych rekapitulacją oznaczoną numerem XXIII, po której następują jeszcze działy XXIV (długi wspólne), XXVI (sumy na skryptach niepewne), opis dokumentów (papierów) w dziewiętnastu fascykułach, nadto informacja o „transakcji na przeżycie” zawartej między żoną a mężem, przysięga, odpisany tekst tłumaczonej z hebrajskiego „transakcji na przeżycie”, na koniec zaś „akt obsygnacyi”, „akt rezygnacyi” oraz administracja.

W edytowanym poniżej fragmencie zachowałem nagłówki i oznaczenie kolejnych numerów obiektów. Pozostawiłem kolumnę „taksa urzędowa” z wartością pieniężną. Zrezygnowałem z oddania kolejnych kolumn, dzielących tę wartość na pół – „połowa na żonę”, „połowa na schedę męża”. Nie oddawałem podziałów stron oraz nagłówkowej informacji „dalszy ciąg”. Adnotację spod tabeli o przekazaniu ksiązek na szkołę zacytowałem w podrozdziale „Analiza księgozbiorów”.

2. Akt notarialny nr 161 z 12 lipca 1824 r. z wymienionego powyżej zespołu, liczący 55 stron (na stronach 1208–1262). Wylicza spadkobierczynię (sukcesorkę) pełnoletnią, sukcesora małoletniego, opiekuna ostatniej

²⁷ Nie wymieniam tu, jakie obejmują lata, ponieważ wyjaśnienia wymagają nieścisłości w publikowanych elektronicznie danych inwentarza. Wydaje się, że zachowały się dokumenty za okres późniejszy niż opisywany tutaj.

osoby i taksatorów; inwentarz nosi tytuł: Inwentarz majątku po śmierci Nuty Mojszy Rubinsztejn pozostałego; zawiera XV działów (dobra nieruchomości, sprzęty domowe, suknie, bielizna, pościel, cyna, mosiądz, miedź, srebro, konie, bryki, bydło, wódka, książki, sumy kapitalne), następnie rekapitulację (błędnie oznaczoną jako dział XV) i dalsze działy XVI–XVIII (zapisy i długi, papiery, wnioski), uzupełnienie do działu I oraz kończące dokument: „akt obsygnacyi”, przysięga i administracja.

W edytowanym fragmencie zachowałem nagłówki, podziały kolumn. Nie oddawałem podziałów stron; uzupełniłem też poziome podziały tabeli.

Właściciele księgozbiorów

Inwentarze majątku, w tym opisy zawartości fascykułów dokumentów pozostawionych przez zmarłych, wskazują, że wiedli oni niemal „bliźniacze” żywoty. Byli zamożni²⁸, posiadali nieruchomości, zajmowali się handlem (głównie sprzedażą alkoholu), ale i udzielaniem wielu pożyczek oraz prowadzeniem rozlicznych interesów. Podobieństwa wykazywały również ich biblioteczki. Wajnberg był jednak starszy (i bogatszy), z innego niż Rubinsztejn pokolenia.

Dawid Wajnberg²⁹ [דוד וויינבערג] (ok. 1757 – 25 maja 1824 Lublin³⁰) był synem arendarza Mojżesza Szlomowicza³¹. Miał dwóch braci (noszących nazwiska Leyterman i Szpigiel) i dwie siostry³². Ożeniony z Taubą

²⁸ Trudności w ocenie majątków przysparza zastosowanie klasyfikacji Moczulskiej (autorka mierzyła zamożność stołecznego domu wartością wyposażenia, a w tym przypadku mamy do czynienia z mniejszym miastem, pozostaje więc kwestia proporcji, doliczenia bydła domowego, zawartości sąsiadującego z mieszkaniem sklepu itd.) – por. Moczulska, *Rola książki...*, s. 32.

²⁹ Dawid Moszkowicz Wajnberg, także Weynberg, Waynberg, Waynberger, Wainberger etc.

³⁰ Zmarł w Lublinie w domu Lejzora Magida Tyna przy ul. Ruskiej, w obecności żony Tauby; w akcie zgonu – w domu zajezdnym pod nr. 435 (zapewne w tymże przy ul. Ruskiej). AP Lublin, Oddział w Chełmie, Akta notariusza Jana Koczurzyńskiego..., sygn. 1, s. 799; AP Lublin, Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej św. Mikołaja i św. Agnieszki w Lublinie (Kalinowszczyzna), sygn. 17, s. 198.

³¹ Także: Szulimowicz, Słomowicz. Ojciec – Mojżesz Szlomowicz – miał brata Szłomę (jego córka to Nucha Szłomówna, żona Pinkwasa Trzmiela). Matką lub macochą Dawida Wajnberga była Rywka Szymonowiczówna. AP Lublin, Oddział w Chełmie, Akta notariusza Jana Koczurzyńskiego..., sygn. 1, s. 804.

³² Herszko Moszkowicz Leyterman (ur. ok. 1754), mieszkaniec Rejowca, przebywający w „Państwie Rosyjskim”; Szłoma Moszkowicz Szpigiel (ur. ok. 1770), mieszkaniec Chełma. Siostrami Wajnberga były: Pesia Moszkowiczówna Joelowa Herszkowiczowa (ur. ok. 1773), wdowa w Chełmie, oraz Rejzla Moszkowiczówna Mendłowa (zm. 1820, wieś Białka), żona

Ronią³³, pozostał bezpotomny. W aktach występuje jako „mieszkaniec miasta Chełma”, profitujący głównie z „handlu wina”³⁴ (sprzedawano u niego też przyprawy i inne produkty). Jego własnością był dom w Rynku miasta Chełma nr 24, sąsiadujący z nim sklep, dom nr 18 oraz „klitka” przy nr. 61, a także dwie ławki męskie w bożnicy i w bejt midraszu. Posiadał też ziemię w zastawie i dawał pożyczki. Cały majątek Wajnberga i żony (istniała między nimi wspólność majątkowa) wyceniono na 67 051 złp 25 gr³⁵. Zob. il. 2 i 3.

Nute Mojsze Rubinsztein³⁶ [נֹטֶע מוֹשֶׁה רִבִּינְשְׁטֵיין] (ok. 1783 – 3 kwietnia 1824 Chełm³⁷) był synem Herszka Aronowicza³⁸ i Sury, córki rabina i gaona Jakuba Rubina³⁹. Jego brat nosił nazwisko Handelsman⁴⁰. Żonaty z Ryklą

Mendla Ełowicza (zm. ok. 1822 w Łęcznej; z tego małżeństwa byli siostrzeńcy). AP Lublin, Oddział w Chełmie, Akta notariusza Jana Koczurzyńskiego..., sygn. 1, s. 800–802.

³³ Z Lewkowiczów; także Ronia Tauba, córka Roni Lejbowej Szulimowiczowej. AP Lublin, Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej św. Mikołaja i św. Agnieszki w Lublinie (Kalinowszczyzna), sygn. 17, s. 198; AP Lublin, Oddział w Chełmie, Akta notariusza Jana Koczurzyńskiego..., sygn. 1, s. 803–805.

³⁴ AP Lublin, Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej św. Mikołaja i św. Agnieszki w Lublinie (Kalinowszczyzna), sygn. 17, s. 198.

³⁵ Własność domu od września 1777, sklepu (wcześniej zwanego też kramikiem) – od 1796. AP Lublin, Oddział w Chełmie, Akta notariusza Jana Koczurzyńskiego..., sygn. 1, s. 804–805, 872.

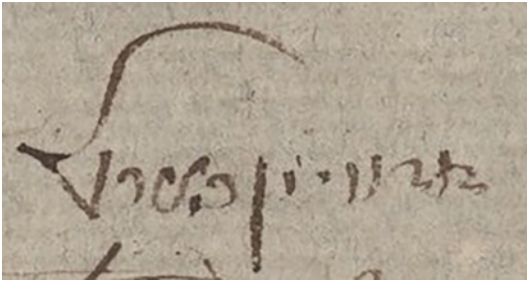
³⁶ Także: Note Mojzes, Natan Mojżesz; Rubinstein, Rubenstein etc. AGAD, CWW KP, Akta dotyczące się gminy żydowskiej w Chełmie w województwie lubelskim, sygn. 1597, s. 53 i in. Dodano przypuszczalną punktuację (w dokumentach nie występuje). Sam podpisywał się także: Naten Rubinstayn. AP Lublin, Oddział w Chełmie, Akta notariusza Aleksandra Dąbrowskiego w Chełmie, Księga akt notarialnych 1813–1814, sygn. 3, s. 38. Wydaje się, że nazwisko zapisywał רִיבִּינְשְׁטֵיין, żona zaś רִבִּין שְׁטֵיין. Dla lepszej orientacji zdecydowałem się na przyjęcie ostatniej pisowni, po zmodernizowaniu do formy powszechniejszej obecnie.

³⁷ W akcie zgonu zgłoszono, że zmarł 3 kwietnia o godz. 4.00 po południu, ale w poświadczonym testamencie zapisano, iż dokument Nute Mojsze Rubinsztein parafował w nocy z soboty na niedzielę 3 na 4 kwietnia (6 nissan 5584). Być może drugą datę sfginowano, żeby ukryć pracę w szabat. AP Lublin, Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Chełmie, sygn. 45, s. 17; AP Lublin, Oddział w Chełmie, Akta notariusza Jana Koczurzyńskiego..., sygn. 1, s. 1016.

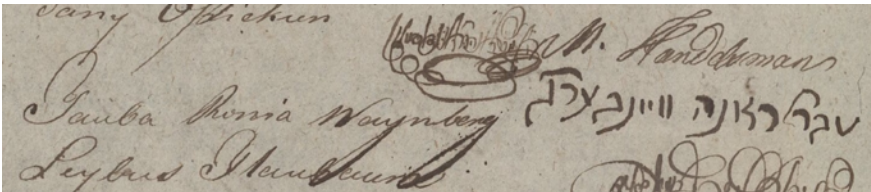
³⁸ Zmarł przed sierpniem 1805 – zob.: tamże, s. 1252.

³⁹ W podpisie wzmianka: *bat ha-raw ha-gaon m' Jaakow* [ostatnie słowo nieczytelne] – AP Lublin, Oddział w Chełmie, Akta notariusza Aleksandra Dąbrowskiego w Chełmie, Księga akt notarialnych 1815, sygn. 4, s. 379. Herszek Aronowicz i Sura, córka Rubina, wzięli ślub w 1781 r. – AP Lublin, Oddział w Chełmie, Akta notariusza Jana Koczurzyńskiego..., sygn. 1, s. 1252; „Herszkowa Jakubowiczowa” (kopia inwentarza) – AGAD, CWW KP, Akta dotyczące się gminy żydowskiej w Chełmie w województwie lubelskim, sygn. 1597, s. 118.

⁴⁰ Młodszy brat Mojsze, Lejb Handelsman, był wykluczany przez matkę z dziedziczenia, oskarżany o kradzież. AP Lublin, Oddział w Chełmie, Akta notariusza Aleksandra Dąbrowskiego w Chełmie, Księga akt notarialnych 1815, sygn. 4, s. 378–379.

Il. 2. Podpis Dawida Wajnberga, Chełm 2 stycznia 1824. AP Lublin, Oddział w Chełmie, Akta notariusza Jana Koczurzyńskiego w Chełmie, Księga akt notarialnych 1824, sygn. 1, s. 3

Il. 3. Podpis Tauby Wajnberg (w środku), u góry podpis Moszka Handelsmana (w wersji łacińskiej i hebrajskiej), oponenta Tauby w sprawie spadku po mężu, Chełm 8 czerwca 1824. AP Lublin, Oddział w Chełmie, Akta notariusza Jana Koczurzyńskiego w Chełmie, Księga akt notarialnych 1824, sygn. 1, s. 910

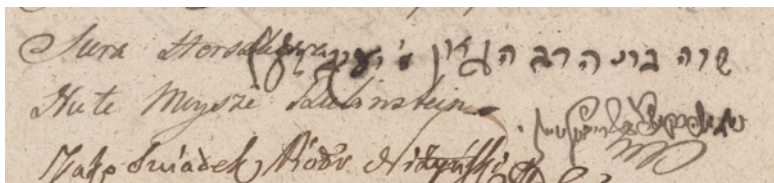
(Ruchlą), córką Josefa Naftalego Hirca⁴¹. Potomstwo: jedyny syn Israel Josef (Srul Lejbuś)⁴² oraz córka – Perla, żona Jakuba Hersza Wieliczкера. Rubinsztejn był właścicielem domu w Chełmie pod nr. 46 i sklepu „narożnego” w rynku, w którym głównie zarabiano na alkoholu⁴³ (choć żona zajmowała się handlem „towarem łokciowym”, czyli tekstyliami); dzierżawił też m.in. młyn w Pokrówce. Udzielał wielu pożyczek. Jego majątek oszacowano na 21 726 złp 5 gr⁴⁴. Zob. il. 4.

⁴¹ W oryginalnym zapisie hebrajskim: יוסף נפתלי הירץ. Jej ojciec zmarł przed 1816 r. AP Lublin, Oddział w Chełmie, Akta notariusza Aleksandra Dąbrowskiego w Chełmie, Księga akt notarialnych 1816, sygn. 5, s. 880.

⁴² Urodzony 9 listopada 1823 w Chełmie, zmarł już w dzieciństwie 20 kwietnia 1825 tamże. AP Lublin, Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Chełmie, sygn. 40, s. 50, sygn. 48, s. 22.

⁴³ W sklepie matka Mojsze, Sura Herszkowa (także Herszkowiczowa), „szynkować” miała „wódkę, piwo, miód, zaś przedawać owies i siano”, syn natomiast – parać się handlem „winem i innymi rzeczami” – AP Lublin, Oddział w Chełmie, Akta notariusza Aleksandra Dąbrowskiego w Chełmie, Księga akt notarialnych 1815, sygn. 4, s. 378–379; profitował też z dochodów browaru – AP Lublin, Oddział w Chełmie, Akta notariusza Jana Koczurzyńskiego..., sygn. 1, s. 1226.

⁴⁴ Inwentarz; AGAD, CWW KP, Akta dotyczące się gminy żydowskiej w Chełmie w województwie lubelskim, sygn. 1597, s. 111, 136.

II. 4. Podpis Sury Herszkowej i jej syna Nute Mojsze Rubinszteina, Chełm 26 czerwca 1815. AP Lublin, Oddział w Chełmie, Akta notariusza Aleksandra Dąbrowskiego w Chełmie, Księga akt notarialnych 1815, sygn. 4, s. 379

Edycja spisów książek

1. Spis książek z inwentarza po Dawidzie Wajnbergu

Chełm, 8 czerwca 1824

Źródło: AP Lublin, Oddział w Chełmie, Akta notariusza Jana Koczurzyńskiego w Chełmie, Księga akt notarialnych 1824, sygn. 1, s. 839–841.

Nr	XIX. Książki	Taksa urzędowa		
		złp	gr	
1.	Berachot, książka duża w skórkę oprawna z futerałem płóciennym 1			
2.	Schabat, tyłaż książka w skórkę oprawna 1			
3.	Jerubin, tyłaż książka w skórkę oprawna z futerałem płóciennym 1			
4.	Pesachim, tyłaż książka w skórkę oprawna 1			
5.	Rosch hascham, tyłaż w skórkę oprawna książka 1			
6.	Juma, tyłaż w skórkę oprawna z futerałem płóciennym książka 1			
7.	Jevamot, tyłaż książka w skórkę oprawna 1			
8.	Ketubot, tyłaż książka w skórkę oprawna 1			
9.	Gittyn, tyłaż książka w skórkę oprawna 1			
10.	Nedorim, książka tyłaż w skórkę oprawna w futerale płóciennym 1			
11.	Baba Cama, książka tyłaż w skórkę oprawna 1			
12.	Baba Mezia, książka tyłaż w skórkę oprawna 1			
13.	Baba Batra, książka tyłaż w skórkę oprawna z futerałem płóciennym 1			
14.	Sanhedrin, takaż sama książka 1			
15.	Sebuoth, książka tyłaż w skórkę oprawna 1			
16.	Zewachim, książka tyłaż w skórkę oprawna w futerale płóciennym 1			
17.	Cholin, książka tyłaż w skórkę oprawna w futerale płóciennym 1			[razem
18.	Nidach, książka takaż 1			1–18:]
		240		

19.	Machzor, tomów dwa, w półskórek oprawnych książek 2	10	
20.	Maharszu, książka większa od tamtych w skórę oprawna 1	36	
21.	Jołkit, książka grubsza od tamtych w skórę oprawna 1	12	
22.	Alszych, książka ćwiartkowa dosyć gruba w skórę oprawna 1	18	
23.	Mugien Abram, większa od tamtej książka w skórę oprawna 1	18	
24.	Rajsyzs chochme, książka ćwiartkowa w skórę oprawna 1	10	
25.	Medrysz Szmul, książka mała w półskórek oprawna 1	2	
26.	Magid, książek w skórę oprawnych trzy, dwie większych, a trzecia mniejsza 3	6	20
27.	Chymysz, książek cienkich w skórę oprawnych dosyć dużych 5	30	
28.	Sojzer, książek małych w skórę oprawnych 3	24	
29.	Ajen Jakób, książka duża, gruba w skórę oprawna 1	12	
30.	Mysznajes, książek grubych w skórę oprawnych 3	20	
31.	Medrysz, książka duża w skórę oprawna 1	13	10
32.	Szylchon Urich, książek małych w skórę oprawnych 2	13	10
33.	Szarecien, książeczka mała w skórę oprawna 1	1	15
34.	Jojredaie, książka duża w skórę oprawna 1	10	
35.	Sajliche, książka cienka w półskórkę oprawna 1		20
36.	Tenedebajelirzy ⁴⁵ , książka mała w półskórek oprawna 1	1	
37.	Megila, historia ⁴⁶ na pergaminie ⁴⁷	1 ⁴⁸	
38.	Dziesięcioro Przykazania na pergaminie Sajfer Tajru 1	80	

Razem 559 złp 15 gr⁴⁹

Komentarz

1–18. Traktaty talmudyczne: ad 1. בְּרַחוֹת [Berachot]; ad 2. שַׁבָּת [Szabat]; ad 3. עֲרוּוִין [Eruwin]; ad 4. פְּסָחִים [Pesachim]; ad 5. רֹאשׁ הַשָּׁנָה [Rosz ha-szana]; ad 6. יוֹמָא [Joma]; ad 7. יְבָמוֹת [Jewamot]; ad 8. כְּתוּבוֹת [Ketubot]; ad 9. גִּטִּין [Gitin]; ad 10. נְדָרִים [Nedarim]; ad 11. בָּבָא קָמָא [Bawa kama]; ad 12. בָּבָא מְצִיעָא [Bawa mecija]; ad 13. בָּבָא בְּתָרָא [Bawa batra]; ad 14. סְנֵהֶדְרִין [Sanhedrin]; ad 15. שְׁבוּעוֹת [Szewuot]; ad 16. זְבָחִים [Zewachim]; ad 17. חוּלִין [Chulin]; ad 18. נִידָה [Nida];
 – z porządku I. *Zeraim* o uprawach nr 1;
 – z porządku II. *Moed* o świętach nr nr 2–6;
 – z porządku III. *Naszim* o małżeństwie nr nr 7–9;

⁴⁵ Pozostawiono pisownię nierozdzieloną z błędnie spisany ostatnim słowem tytułu.

⁴⁶ „Chystorya”.

⁴⁷ „Pergaminie” (także przy nr. 38).

⁴⁸ W spisie najwyraźniej pomyłono w tym miejscu liczbę przedmiotów z ceną.

⁴⁹ Faktycznie dodawanie daje sumę 557 złp 75 gr.

- z porządku IV. *Nezikin* o prawie nr nr 11–15;
 - z porządku V. *Kodaszim* o kulcie świątynnym nr nr 16, 17;
 - z porządku VI. *Tohorot* o czystości nr 18.
- Ad 19. מחזור [*Machzor*] – modlitewnik świąteczny.
- Ad 20. מהרש"א [*Maharsza*] – akronim Samuela Edelsa (Ejdelesa, 1555 lub 1560–1631), rabina, talmudysty najpierw w Poznaniu, następnie w Chełmie i Lublinie. Mogło tu chodzić o *Chiduszej halachot* lub *agadot* (wydane też łącznie) – prawne komentarze talmudyczne i wyjaśnienia do hagad (narracji talmudycznych).
- Ad 21. ילקוט [*Jalkut*] – antologia. Zbiór midraszy, najprawdopodobniej popularny *Jalkut Szimoni* – zbiór midraszy hagadycznych i halachicznych Szymona Kary Darszana (XIII w.).
- Ad 22. אלשיך [*Alsich*] – Mosze Alsich (1508–1593), rabin z Safedu – komentarz do Tory nazwany imieniem autora; wiele wydań pod różnymi tytułami, w tym *Torat Mosze*, I wydanie – Wenecja 1601.
- Ad 23. מגן אברהם [*Magen Awraham*] – halachiczny, kluczowy komentarz do *Orach chaim* z *Szulchan aruch* autorstwa Abrahama Abla Gombinera (1634–1682), rabina, talmudysty z Kalisza. Znane m.in. wydania z Dyhernfurthu 1692 czy Amsterdamu 1732.
- Ad 24. ראשיה חכמה [*Reszit chochma*] – dzieło Eliasza de Vidas (1518–1587), popularne w Europie Wschodniej (I wydanie – Wenecja 1578, wielokrotnie wznawiane), dotyczy kabały i *musar* (etyki, moralności).
- Ad 25. מדרש שמואל [*Midrasz Szmuel*] – prawdopodobnie popularny komentarz do *Pirkej Awot*. Istniało dzieło wydane w Konstantynopolu w 1517 lub też dzieło autora Samuela de Uęeda (ur. ok. 1540), wydawane w Wenecji 1579, 1585, 1597, Krakowie 1594, Frankfurcie nad Menem 1713.
- Ad 26. Najpewniej ספר המגיד [*Sefer ha-magid*], wersja jidyszowa Ksiąg Prorockich (z wcześniejszym komentarzem Rasziego) autorstwa Jakuba ben Izaaka Aszkenazego z Janowa (ok. 1550 – ok. 1626–1628); istniały m.in. druki z oficyny Cwiego ben Awrahama Kalonimosa Jafe, 3 tomy, Lublin 1624–1626, 12° – mogło tu chodzić o to wydanie bądź wydanie z Sulzbach [i.e. Fürth] 1769 czy wydany przez Johanna Antona Krügera, Nowy Dwór 1787, 4°.
- Ad 27. חומש [*Chumasz*] – Pięcioksiąg – tu w wersji drukowanej.
- Ad 28. Zapis niezidentyfikowany⁵⁰.

⁵⁰ Błąd w zapisie (*sidur* lub *seder*)?

Ad 29. עין יעקב [Ejn Jaakow] – XVI-wieczne hagady z obu Talmudów z komentarzami autorstwa hiszpańskiego rabina Jakuba ibn Habiba (ok. 1460–1516)⁵¹. Wiele wydań (być może któryś z druków amsterdamskich z połowy XVIII w.?).

Ad 30. משניות [Misznajot] – Miszna – wiele wydań.

Ad 31. מדרש [Midrasz] – komentarze do ksiąg biblijnych. Wiele różnorodnych zbiorów.

Ad 32. שולחן ערוך [Szulchan aruch] – dzieło słynnego poseka Józefa Karo (1488–1575), podstawowy kodeks halachiczny.

Ad 33. שערי ציון [Szaarej Cijon] – popularny zbiór luriańskich modlitw kabbalistycznych autorstwa Natana ben Moszego Hannovera (zm. 1683). Opis wskazywać może np. na wydanie z Amsterdamu 1735, 16°, Dyhernfurthu 1735, 24°, 12°, ale były też i inne późniejsze wydania, np. Wiedeń 1804, 16°.

Ad 34. יורה דעה [Jore dea] – dotycząca nakazów religijnych (koszerności, pracy, żałoby itd.) druga część *Arbaa Turim*, sporządzona przez Jakuba ben Aszera (1283–1340), oraz *Szulchan aruch* Józefa Karo. Przypuścić można, że chodziło tu o komentarz do ostatniego dzieła. Wiele wydań.

Ad 35. סליחה [Selicha] – zbiór modlitw pokutnych na Dziesięć Dni Skrucy⁵².

Ad 36. תנא דבי אליהו [Tana de-wej Eljahu] – midrasz hagadyczny; redakcja końcowa pod koniec X w. Inaczej, סדר אליהו [Seder Eljahu]. Składa się z dwu części: *Seder Eljahu raba* i *Seder Eljahu zuta*. I wydanie – Wenecja 1598. Więcej możliwych wydań; pod uwagę brać można np. liczne druki z końca XVIII w., m.in. z oficyny Rubinsteina, Żółkiew 1796, 1798, 1799, 1805, lub Meyerhoffera, Żółkiew 1807, 1808, czy np. z oficyny Finkelsteina, Zikora i Goldsteina, Hrubieszów 1817.

Ad 37. מגילת [אסתר] [Megila lub Megilat Ester] – Księga Estery spisana na zwoju, odczytywana podczas uroczystości święta Purim.

Ad 38. ספר תורה [Sefer Tora] – zwój zawierający Pięć Ksiąg Mojżeszowych.

⁵¹ Spisane przez Lewiego ibn Habiba (ok. 1480 – ok. 1545), syna rabina Jakuba ibn Habiba.

⁵² Wprawdzie w poprzedniej pracy zastanawiałem się, czy hebrajskie *selicha*, występujące w liczbie pojedynczej zarówno tu, jak i (jako *slyche*) w spisie książek R. z Ettingerów Bykowej – choć w drukach spotyka się częściej liczbę mnogą – wskazywać może na konkretny tytuł, to biorąc pod uwagę niniejszy zapis, uznać należy możliwość (hipotetycznej) identyfikacji za przedwczesną. Por. Sybilski, *Edycja i znaczenie spisów książek...*, s. 151.

2. Spis książek z inwentarza po Nute Mojsze Rubinszteinie

Chełm, 12 lipca 1824

Źródło: AP Lublin, Oddział w Chełmie, Akta notariusza Jana Koczurzyńskiego w Chełmie, Księga akt notarialnych 1824, sygn. 1, s. 1221–1223.

Nr	XIV. Książki hebrajskie	Taksa urzędowa	
		złp	gr
1.	Berachot, książka w skórkę oprawna duża 1	[razem 1–17:] 306	
2.	Szabas, książka takaż 1		
3.	Ajrywan, książka takaż 1		
4.	Pejsachim, książka takaż 1		
5.	Roszhaszuna, książka takaż 1		
6.	Jewumys, książka takaż 1		
7.	Kidyszyn, książka takaż 1		
8.	Ksybes, książka takaż 1		
9.	Baba Kama, książka takaż 1		
10.	Baba Mecja, książka takaż 1		
11.	Senhadryn, książka takaż 1		
12.	Zewuchyn, książka w skórkę oprawna 1		
13.	Chyl, książka w skórkę oprawna 1		
14.	Gittin, książka w skórkę oprawna 1		
15.	Baba Batra, książka w skórkę oprawna 1		
16.	Bachorot, książka w skórkę oprawna 1		
17.	Mida, książka w skórkę oprawna 1		
18.	Sajder Adorat, w skórkę oprawna, tylko cięższa 1	6	
19.	Chagorat Samuel, książka cienka w półskórek oprawna 1	7	
20.	Jojredaie, książka duża w skórkę oprawna 1	20	
21.	Meginem, książka takaż 1	30	
22.	Szylu, mniejsza, lecz grubsza 1	40	
23.	Jałkot, książka duża w skórkę oprawna 1	12	
24.	Chymysz, książek małych w skórkę oprawnych 5	12	
25.	Medrysz, w półskórek oprawnych małych książek 3	8	
26.	Chowet Alwuwet, książka mała 1	4	
27.	Eserworbe, książek małych w skórkę oprawnych 10	13	
28.	Machzor, książka niewielka w skórkę oprawna 1	12	

29.	Chymuszyn, książek małych w skórkę oprawnych 2	12	
30.	Cosri pars, książka niewielka w skórkę oprawna 1	6	
31.	Josephin, książka mała w półskórek oprawna 1	3	
32.	Rodał, czyli Dziesięcioro Przykazania, mniejszy z trzonkami srebrnymi 1	150	
33.	Rodał większy bez srebra	90	
34.	Rodał trzeci, w szkole ⁵³ będący	72	

Razem 803 złp

Komentarz

1–17. Traktaty talmudyczne: ad 1. בְּרַחוֹת [Berachot]; ad 2. שַׁבָּת [Szabat]; ad 3. עֲרוּוִין [Eruwin]; ad 4. פְּסָחִים [Pesachim]; ad 5. רֹאשׁ הַשָּׁנָה [Rosz ha-szana]; ad 6. יְבָמוֹת [Jewamot]; ad 7. קִידוּשֵׁין [Kiduszin]; ad 8. כְּתוּבוֹת [Ketubot]; ad 9. בָּבָא קָמָא [Bawa kama]; ad 10. בָּבָא מְצִיעָא [Bawa mecija]; ad 11. סְנֵהֲדְרִין [Sanhedrin]; ad 12. זֵבָחִים [Zewachim]⁵⁴; ad 13. חֻלִּין [Chulin]; ad 14. גִּטִּין [Gitin]; ad 15. בָּבָא בְּתָרָא [Bawa batra]; ad 16. בְּכוֹרוֹת [Bechorot]; ad 17. נִדָּה [Nida]⁵⁵;

– z porządku I. *Zeraim* o uprawach nr 1;

– z porządku II. *Moed* o świętach nr nr 2–5;

– z porządku III. *Naszim* o małżeństwie nr nr 6–8, 14;

– z porządku IV. *Nezikin* o prawie nr nr 9–11, 15;

– z porządku V. *Kodaszim* o kulcie świątynnym nr nr 12, 13, 16;

– z porządku VI. *Tohorot* o czystości nr 17.

Ad 18. סֵדֶר הַדּוֹרוֹת [Seder ha-dorot] – dzieło Jechiela ben Salomona Halperna (ok. 1665 – ok. 1746), rabina w Głusku i Mińsku, kabalisty i talmudysty, dotyczące chronologii żydowskiej. Mogło to być wydanie np. z Karlsruhe 1769, z Żółkwi 1797, 1808 lub z Kopysia 1810, 2°.

Ad 19. חֲגוֹרַת שְׂמוּאֵל [Chagorat Szmuel] – traktat komentujący *Jore dea*⁵⁶, odnoszący się do kwestii koszerności, autorstwa Mordechaja Awrahama Jaffe (1530–1612), oficyna wdowy po dr. Grillo, Frankfurt nad Odrą 1772, [2], 70 k., 2°.

Ad 20. יוֹרֵה דֵּעָה [Jore dea] – dotycząca nakazów religijnych (koszerności, pracy, żałoby itd.) druga część *Arbaa Turim*, sporządzona przez Jakuba

⁵³ Czyli w bejt midraszu.

⁵⁴ W rękopisie liczba mnoga aramejska: זבחיין

⁵⁵ Oryg. „Mida”, ale wszystko wskazuje na to, że to błąd (i nie chodzi o traktat nazywany w liczbie mnogiej *Midot*), por. nr 18 w księgozbiornie Wajnberga (dalej przyjmuję zapis: „Wajnberg nr ...”, „Rubinsztein nr ...”).

⁵⁶ Zob. nr 20 poniżej.

ben Aszera (1283–1340), oraz *Szulchan aruch* Józefa Karo. Przypuścić można, że chodziło tu o komentarz do ostatniego dzieła. Wiele wydań.

Ad 21. Być może מגיני ארץ [*Maginej Erec*] – tytuł nadany przez drukarza Szabtaja Basa (1641–1718) wspólnemu wydaniu *Orach chaim* wraz z komentarzami do *Magen Dawid* i *Magen Awraham*, I wydanie – Dyhernfurth 1692, następnie wiele wydań⁵⁷.

Ad 22. שְׁלֹה [Szelo/Szela] – akronim שני לוחות הברית [*Sznej luchot ha-berit*], kabalistyczne dzieło moralizatorskie Jeszai Horowica (1565–1630), popularne wśród Żydów wschodnioeuropejskich, I wydanie – Amsterdam 1648. Wskazanie wydania niemożliwe.

Ad 23. ילקוט [*Jalkut*] – antologia. Zbiór midraszy, najprawdopodobniej popularny *Jalkut Szimoni* – zbiór midraszy hagadycznych i halachicznych Szymona Kary Darszana (XIII w.).

Ad 24. חומש [*Chumasz*] – Pięcioksiąg – tu w wersji drukowanej.

Ad 25. מדרש [*Midrasz*] – komentarze do ksiąg biblijnych. Wiele różnorodnych zbiorów.

Ad 26. חובות הלבבות [*Chowot ha-lewawot*] – autorem jest hiszpański rabin Bachia ibn Pakuda (ok. 1050–1120), dzieło składa się z dziewięciu rozdziałów (wrót) o etyce żydowskiej, wierze itd. Pisane w języku judeo-arabskim, tłumaczone na hebrajski (i inne języki). Wiele wydań z oficyn europejskich końca XVIII i początku XIX w., publikowanych w małym lub niewielkim formacie (8°–4°).

Ad 27. עשרים וארבעה [*Esrin we-arbaa*]. Biblia – jedno z jej hebrajskich określeń, pochodzące od liczby 24 ksiąg⁵⁸. Pod tym tytułem wiele wydań.

Ad 28. מחזור [*Machzor*] – modlitewnik świąteczny.

Ad 29. חמשה חומשין [*Chamisza chumszin*] – aramejskie określenie *Chumasz'u*⁵⁹.

Ad 30. *Cosri pars prima* [*Księga Kuzari*] – dzieło filozofa i poety żydowsko-hiszpańskiego Jehudy ha-Lewiego (1075–1141) o podstawach judaizmu, spisane w formie dialogu między królem Chazarów a mędrcem. Z równoległym tekstem tłumaczenia Johannes Buxtorfa młodszego wydane w oficynie Deckera, Basileae 1660, 4°.

⁵⁷ Za podpowiedź tej możliwości dziękuję Magdalenie Bendowskiej.

⁵⁸ Do wyjaśnienia pozostają ten i podobne zapisy (regionalizm?): *Esre worba* (Lublin, 1835), *Esewarber* (Łęczna, 1865). Por.: Dymmel, *Księgozbiory domowe...*, s. 430; Kuwałek, *Żydzi łączący...*, s. 12.

⁵⁹ Por. nr 24. Tu być może inne wydanie lub egzemplarz niekompletny. Autor dziękuje Andrzejowi Trzcieskiemu za pomoc w przyporządkowaniu nr. 27 i nr. 29.

Ad 31. יוסיפון [Josipon] – żydowskie dzieło historiograficzne powstałe w X w. we Włoszech, tłumaczone na wiele języków. Tytuł pochodzi od rzekomego autora – Józefa Flawiusza. Ze względu na wielką popularność określenie wydania niemożliwe.

Ad 32–34. Rodały⁶⁰ – zwoje zawierające Pięć Ksiąg Mojżeszowych. Jeden z nich w bejt midraszu.

Analiza księgozbiorów

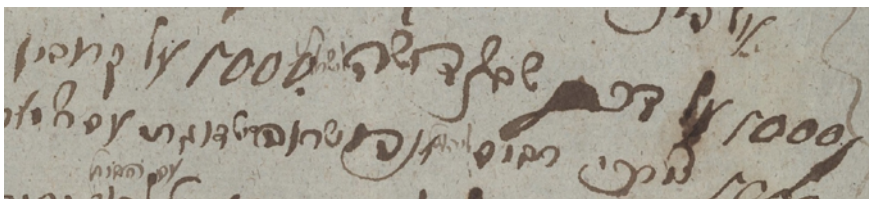
Posługiwanie się inwentarzami mienia (oraz ich edycjami) bywa problematyczne, na co wskazywał Andrzej Pośpiech w książce *Pułapka oczywistości*. Historyk interesował się tym, w jakich przypadkach (choć przed wprowadzeniem w Polsce instytucji notariatu) dążono do udokumentowania masy spadkowej i starano się ją inwentaryzować. Nie trudzono się tym zbyt wóczas, gdy rodzina polubownie dzieliła się spadkiem. Podejrzewać można zatem, że inwentarze majątków są wynikiem mniej lub bardziej trudnej sytuacji związanej ze śmiercią właściciela⁶¹. Stąd w zależności od tego, kto naciskał na sporządzenie dokumentu (wdowa, dziecko, krewni itd.), wypuklano takie, a nie inne składowe majątku (np. części wiana). W niniejszym studium mamy oczywiście do czynienia z księgozbiorami religijnymi. Nie ulega też wątpliwości, że w wypadku obydwu ich właścicieli jungowska persona, czyli oczekiwany przez otoczenie, a realizowany przez jednostkę zewnętrzny wizerunek, nosiła ze wszech miar religijny charakter.

Nie przypadkiem przecież Nute Rubinsztejn zapisał 1000 złp „na potrzeby świątne izraelskie”, o czym informuje cytowany w aktach testament (zob. il. 5). To tłumaczenie na język polski hebrajskich słów dokumentu: *al dawar sze-bi-kedusza le-Israel* (przy czym ostatni wyraz twórca testamentu dodał później, zapewne jako swego rodzaju dookreślenie)⁶². Składający się z dwóch pierwszych wyrazów termin tłumaczy się również dziś w judaizmie jako modlitwy i błogosławieństwa uświęcające Imię Boga, takie jak Kadisz, Kedusza i Barchu, odprawiane w obecności co najmniej

⁶⁰ Rodały – określenie zwoju o niemieckiej etymologii, notowane w polszczyźnie już od XVI w.

⁶¹ W grę wchodzić tu mogą m.in. wszelkie sytuacje mające znamiona wyjątkowości, jak: młody wiek, brak rodziny lub – przeciwnie – bardzo duża rodzina, zmarły przepisujący dużą część majątku na cele dobroczynne (co mobilizuje krewnych) itd., ale to wykracza poza temat niniejszej pracy. Zob. Pośpiech, *Pułapka oczywistości*...

⁶² AP Lublin, Oddział w Chełmie, Akta notariusza Jana Koczurzyńskiego..., sygn. 1, s. 1015.

Il. 5. Fragment testamentu Nute Mojsze Rubinszteina, w którym testator wymienia *dawar sze-bi-kedusza le-Israel* – „potrzeby świątne izraelskie”, Chełm 3–4 kwietnia 1824. AP Lublin, Oddział w Chełmie, Akta notariusza Jana Koczurzyńskiego w Chełmie, Księga akt notarialnych 1824, sygn. 1, s. 1015

dziesięciu osób, oraz czytanie Tory. Po polsku sformułowanie wyjaśniono w dalszych dokumentach następująco: „na potrzeb świętych izraelskich – ma się rozumieć jako wieczny fundusz od tej sumy [...] pobierany i na użytek buźnicy⁶³, to jest na zakupienie Biblii i książek do nabożeństwa w Chełmie”⁶⁴. Zdaje się bowiem, że w ten sposób w otoczeniu Rubinszteina rozumiano powyższe hebrajskie sformułowanie jako właśnie owe, szerzej pojęte żydowskie potrzeby kultowe (obejmujące chyba także czytanie modlitewników).

Rzeczywiście – z listy książek Rubinszteina wynikałoby, że jeden rodak kupiec przekazał do „szkoły”, czyli bejt midraszu. Ofiarowanie zwoju Tory dla synagogi czy bejt midraszu to „czyn chwalebny”⁶⁵. Jeśli taka była wola zmarłego, niejasne jest jednak, dlaczego rodak ów nadal zaliczany w poczet jego majątku. Być może o uwzględnienie go w masie spadkowej zadbała rodzina. „Bethamedresz nowy” według ostatniej woli zmarłego otrzymać miał jeszcze procent z 200 złp, jak znów dodawano: „na zakupienie książek pobożnych”. W obydwu przypadkach literalnych dyspozycji dotyczących książek nie widać w tekście hebrajskim, co nie oznacza, że nie zależy to od interpretacji zapisu⁶⁶.

⁶³ Pisownia oryginału.

⁶⁴ Tak zeznawali wdowa i jej opiekun Manes Klüger, indagowani 24 marca 1825, o czym wiemy ze spisanego protokołu. Najwyraźniej to zdanie powtarzali urzędnicy, nieco je zmieniając. AGAD, CWW KP, Akta dotyczące się gminy żydowskiej w Chełmie w województwie lubelskim, sygn. 1597, s. 113, 104, 109, 50, 53.

⁶⁵ Andrzej Trzcíński, *Słowne i ikonizacyjne reprezentacje motywu księgi/książki na nagrobkach żydowskich w Polsce*, „Kwartalnik Historii Żydów” (2020), nr 3, s. 545.

⁶⁶ Realizacja testamentu sprawiała kłopoty jeszcze w 1827 r.; do skutku nie doszła chyba właśnie egzekucja legatu na książki dla synagogi. AGAD, CWW KP, Akta dotyczące się gminy żydowskiej w Chełmie w województwie lubelskim, sygn. 1597, s. 114, 49 i n.; AP Lublin, Oddział w Chełmie, Akta notariusza Jana Koczurzyńskiego..., sygn. 1, s. 1013, 1015.

Również w przypadku małżeństwa Wajnbergów, gdy chodzi o księgozbiór zmarłego Dawida Wajnberga, umieszczono w inwentarzu pozostałości – pod edytowanym działem „XIX. Książki” – następującą adnotację: „Do tych książek wniosła pozostała wdowa Tauba Wajnberg, że takowe książki oboje małżonkowie ofiarowali na szkołę”⁶⁷. W tym kontekście niełatwo jest ocenić nawet to, że ta sama kobieta założyła u niejakiego Jankla Szlomowicza za 1 złp 10 gr jad – „rączkę srebrną do Dzięsięcioro Przykazania” (dla porównania naczynie na etrog – „puszka na rajskie jabłko próby 12” – z masy spadkowej warte było 65 złp)⁶⁸. Choć to niewielka kwota, nie znamy intencji ofiarodawczyni. Ponadto wiadomo, że dokonała ona jeszcze innych fundacji⁶⁹.

Przy czym – niejako przy okazji – zauważyć można, że pojawiają się tu nieraz wątki bez mała humorystyczne. Oto wdowa kazała dodatkowo wnieść do inwentarza: „iżby po zmarłym jej mężu Dawidzie Wajnberg według obrządku religijnego z powodu, że tenże żadnego po sobie syna nie zostawił, na dziesięciu⁷⁰ bakalarzy przez rok modlić się mających, rachując na każdego złp pięćdziesiąt, razem złp pięćset, jako wydatek z masy [...] umieszczone zostały”. Od razu w aktach pojawia się spisana riposta: „na co wspomniani Moszko Handelsman od swej mandantki i Moszko Szpejzer wnieśli, że oni ze swej strony na ten wydatek nie zezwalają, będąc bowiem sami sukcesorowie ubogimi, sami za zmarłego modlić się będą”⁷¹.

Jak wielokrotnie przypomina Zeev Gries, badając zagadnienia związane ze starymi drukami hebrajskimi, mamy do czynienia z religią prawa, a więc taką, która „przenika każdy aspekt życia”⁷². Musiało mieć to także wpływ na kształt księgozbiorów żydowskich. Na ich postać niewątpliwie oddziaływały też religijne, konserwatywne środowiska żydowskie dbające o zewnętrzny wizerunek zmarłego i rodziny. Założyć można, że opisywane tu osoby mogły posiadać jakieś książki nieżydowskie – w językach innych niż hebrajski. Gdyby jednak tak było, jest wielce prawdopodobne, że

⁶⁷ Tamże, s. 841.

⁶⁸ Tamże, s. 866, 837.

⁶⁹ Dla szpitala żydowskiego w Chełmie 2000 złp, na parkan kirkutu 500 złp, remont łąźni żydowskiej 1500 złp, na ubogich katolików w szpitalach chełmskich 50 złp. AGAD, CWW KP, Akta dotyczące się gminy żydowskiej w Chełmie w województwie lubelskim, sygn. 1597, s. 57–58, 60–61.

⁷⁰ W oryginale „dziesięć”.

⁷¹ AP Lublin, Oddział w Chełmie, Akta notariusza Jana Koczurzyńskiego..., sygn. 1, s. 878–879.

⁷² Gries, *The Book in the Jewish World...*, s. 5–6.

ukrywano by je nawet przed rodziną⁷³ i nie umieszczano na notarialnie poświadczanych listach.

Bez dalszych badań opartych na literaturze dotyczącej tej kwestii, zwłaszcza w aktach notarialnych i źródłach masowych⁷⁴, trudno stwierdzić, w jakim stopniu omawiane spisy są reprezentatywne. Przy czym nawet jeśli spisy ksiąg Wejnberga i Rubinszteina były w jakiejś mierze społeczną kreacją żydowskiego otoczenia, to nadal stanowią ważny asumpt do badania – przede wszystkim – religijności. Ponadto, gdyby nawet w podobnych, tradycyjnych księgozbiorach znalazły się tytuły przydatne do nauki w obszarach innych niż religijne, to użytkownicy mogliby korzystać z nich warunkowo – ze względu na religię właśnie i jej wymogi co do kontaktu z obcą kulturą⁷⁵.

Sporządzanie inwentarza, nieraz poświadczanego przez chrześcijan, a ostatecznie zatwierdzanego przez chrześcijańskiego notariusza, musiało być rzadkim rodzajem ingerencji w wewnątrz świat rodziny żydowskiej. Wszystko wskazuje na to, że ksiągkami Wajnberga i Rubinszteina zajęł się ktoś z żydowskich taksatorów. Mógł pomagać obecny przy sporządzaniu aktów tłumacz języka hebrajskiego Lejbka Lichtman (ok. 1776 – po 1824), sygnujący dokumenty jako „Translator Powiatu Chełmskiego” i używający własnej pieczęci⁷⁶. Tytuły *spisywali* więc Żydzi, ale do dokumentów *przepisywał* je notariusz Jan Koczurzyński, pochodzący z rodu duchownych grekokatolickich⁷⁷.

Widoczna jest ciekawa różnica między dwoma dokumentami: tytuły traktatów Talmudu z majątku Rubinszteina oddano transkrypcją polską, tytuły ksiąg Wajnberga zaś po części za pomocą innego rodzaju transkrypcji – roboczo nazwę ją niemiecką. Szczegół ten wskazuje na to, że notariusz prawdopodobnie dysponował wcześniejszym brudnopisem, sporządzonym przez kogoś znającego zapewne i hebrajski, i niemiecki. Rozbieżność w pisowni dwóch list raczej nie powstałaby podczas dyktowania. Wskazywać ona może na różnice w pochodzeniu czy wykształceniu spisującego książki, ale też wytłumaczeniem może być po prostu dodatkowy

⁷³ Tamże, s. 24–28.

⁷⁴ Zagadnieniem tym zajmuje się w swoich pracach Szczepan Kozak. Zob. np.: Szczepan Kozak, *Akta notarialne jako źródło historyczne. Metodologia i kierunki badań, postulaty badawcze*, „Studia Źródłoznawcze” 46 (2009), s. 149.

⁷⁵ Gries, *The Book in the Jewish World...*, s. 26–30 i in.

⁷⁶ AP Lublin, Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Chełmie, sygn. 15, s. 19; AP Lublin, Oddział w Chełmie, Akta notariusza Jana Koczurzyńskiego..., sygn. 1, s. 1017.

⁷⁷ Zob. przyp. 2.

tytuł w alfabecie łacińskim i niemieckiej ortografii umieszczany na drukach austriackich⁷⁸. Jeśli tak, dokumentowałyby to obieg literatury religijnej i świadczyłyby o pochodzeniu czy też sprowadzeniu tych druków z Galicji. Mogłyby to np. wskazywać, że trafiły one tu w czasie austriackiego panowania w mieście⁷⁹.

Obraz, jaki wyłania się po przestudiowaniu edytowanych spisów książek, zdaje się nie odbiegać znacząco od oceny Anny Dymmel, przy czym odnieść ją można na razie do kolekcji tradycyjnych Żydów:

Wstępna analiza pozwala stwierdzić, że w zbiorach żydowskich dominowała książka religijna: ogólnie określane „pacierze żydowskie”, „pacierze do modlenia”, wydania Talmudu, Rodał, często w ozdobnej srebrnej oprawie, zbiory modlitw dla kobiet i mężczyzn, komentarze talmudyczne [...], midrasze, książki zawierające prorocтва, [...] zasady religijne i objaśnienia o trefnym i koszernym. Przez całe półwiecze nie zmieniał się charakter tych księgozbiorów zdominowanych w całości przez książkę religijną⁸⁰.

Badania księgozbiorów spisanych w notariatach lubelskich sugerują, by zbiór opisany przez Dymmel uzupełnić jeszcze m.in. o dzieła historyczne czy historyczno-religijne: *Seder ha-dorot* oraz *Josipon*⁸¹. Wyszczególnić można dodatkowo dzieła kabalistyczne, ale autorka uwzględnia je w książce *Księgozbiory domowe*, dzieląc (w podrozdziałach) literaturę na następujące grupy: „Biblie; Talmud; literatura halachiczna, komentarze, mistyka; pseudoepigrafy, midrasze; modlitewniki, „»do nauki«, inne”⁸². W kolekcjach ciekawe są zarówno często występujące druki religijne, jak i wydania rzadkie – identyfikacja tytułów jest istotna w badaniach ich przepływu, zasięgu i recepcji⁸³. Spróbuję zatem nakreślić potencjalne kierunki czy zakres badań na przykładach trzech występujących tu dzieł.

Talmud – dzieło kluczowe dla żydowskiego życia religijnego, zawiera 63 traktaty (wchodzące w skład sześciu porządków). Studiując Talmud, przeważnie sięgano po poszczególne traktaty – nie zgłębiano w równym stopniu wszystkich. Traktaty te – duże tomy, najczęściej miały kosztowne,

⁷⁸ Por. druki hebrajskie z dodatkowym tytułem w alfabecie cyrylickim z terenów Cesarstwa Rosyjskiego.

⁷⁹ Por. Sybilski, *Edycja i znaczenie spisów książek...*, s. 143.

⁸⁰ Dymmel, *Lubelskie akta notarialne...*, s. 399.

⁸¹ Rubinsztein nr 18, nr 31. O pierwszym tytule zob. Gries, *The Book in the Jewish World...*, s. 66, 91–92, przyp. 1 i następne strony.

⁸² Dymmel, *Księgozbiory domowe...*, s. 428–442.

⁸³ Korzyści przynosi też identyfikacja poszczególnych wariantów tytułów. Zagadnienie to omawiane jest np. w pracach Agaty Rybińskiej – por.: Agata Rybińska, *O jednym modlitewniku żydowskim*, „Miasteczko Poznań” (2017), nr 3, s. 104–111.

skórzane oprawy ze złoceniami, gdzie czasem obok bogatych ornamentalnych dekoracji tłoczono nawet supereklibrisy z nazwiskiem właściciela⁸⁴, choć na podstawie suchych, inwentarzowych opisów trudno sobie wyobrazić, jak wyglądały te konkretne wydania. Pojawiają się pytania: Jaki był klucz wyboru i umieszczenia akurat tych, a nie innych traktatów w danym księgozbiornie? (Pytanie to jest jeszcze bardziej zasadne, gdy weźmie się pod uwagę materialną wartość woluminów). Czy wybór traktatów zależał od danego nurtu judaizmu, tradycji regionalnych, nauczania lokalnego bejt midraszu lub jesiwy? Czy właściciel Talmudu wybierał traktaty do swego księgozbiornu samodzielnie, czy może doradzał mu w tym jakiś duchowy autorytet? Pomóc odpowiedzieć na te pytania mogłoby studium badające zagadnienie doboru tematyki traktatów talmudycznych na podstawie większej liczby spisów.

Niespodzianką jest odnalezienie w spisie książek Rubinszteina wydania, którego identyfikacja nie budzi wątpliwości: *Liber Cosri* [*Księga Kuzari*, czyli *Księga Chazarów*]. Lapidarne określenie z inwentarza: *Cosri pars*, jest po prostu spisaniem nagłówkiem części pierwszej dzieła (*pars prima*)⁸⁵. Utwór filozofa i poety Jehudy ha-Lewiego (1075–1141) uważa się za „jedno z najtrudniejszych i najbardziej enigmatycznych dzieł średniowiecznej myśli żydowskiej”⁸⁶; napisane w formie dialogu uczonego rabina z królem Chazarów, traktuje o podstawach judaizmu. Opatrzony paralelnym łacińskim tłumaczeniem Johanna Buxtorfa młodszego (1564–1629), wyszło spod prasy oficyny Deckera w Bazylei w 1660 r. Dzieło, będące przedmiotem zainteresowania badaczy, znamy także z powodu wyjątkowego komentarza i obiektu zarazem: zachował się on w postaci druku z naniesionym na marginesach rękopiśmiennym tekstem. To spisany przez samego Mojżesza Mendelssohna komentarz autorstwa jego nauczyciela – Izraela z Zamościa (1710–1772), znany pod tytułem *Ocar nechmad*⁸⁷. Izrael urodził się

⁸⁴ Z kolekcją traktatów Talmudu (druki XIX-wieczne) mogłem się zapoznać dzięki Agnieszce Jeż z Biblioteki Żydowskiego Instytutu Historycznego.

⁸⁵ Por. Magdalena Bendowska, *Wydania drukowane Księgi Kuzari od XVI do XVIII wieku*, „Kwartalnik Historii Żydów” (2019), nr 3, s. 547–591.

⁸⁶ Przekładane dzieło stanowi przedmiot studium komparatywnego Marzeny Zawadowskiej – zob. Magdalena Zawadowska, *Jehuda ha-Lewi i jego Księga Kuzari*, <https://www.prchiz.pl/2019-12-03-jehuda-ha-lewi-i-jego-ksiega-kuzari> [dostęp: 3 listopada 2022]; też, *Wprowadzenie. Muzułmańskie wpływy, karaimskie inspiracje oraz żydowska i chrześcijańska recepcja Księgi Kuzari Jehudy ha-Lewiego*, „Kwartalnik Historii Żydów” (2019), nr 3, s. 541–546.

⁸⁷ Tomy 1 i 2 rękopiśmiennego komentarza przechowuje Żydowski Instytut Historyczny – rkps 1215, rkps 216, a tom 5 znajduje się w The Jewish Theological Seminary of America w Nowym Jorku, MS 2520 – zob. przyp. 86.

w Bóbrce, nauczał w jesziwie w Zamościu, a zmarł w Brodach. Wszystkie te miejscowości w I Rzeczypospolitej znajdowały się w tym samym województwie ruskim, przy czym Zamość należał do ziemi chełmskiej. Czy na Chełmszczyźnie lub Zamojszczyźnie znajdował się jakiś ośrodek, w którym zgłębiano i propagowano to dzieło? Tajemnicę, dlaczego bazylejski druk znalazł się w Chełmie, wyjaśnią być może dalsze badania.

Ponadto, biorąc pod uwagę relacje Griesa o ukrywanej nauce języków nieżydowskich z ukradkiem sprowadzanych (przypadkowych nieraz) książek w alfabecie łacińskim⁸⁸, zastanović się można, czy dwujęzyczny *Liber Cosri* (zob. il. 6) nie był przypadkiem narzędziem nauki – może część hebrajska niejako „legitymizowała” istnienie paralelnego tekstu łacińskiego i tom ten był jednocześnie szczególnego rodzaju „krytopodręcznikiem”? Być może Nute Rubinsztejn jako wnuk rabina i gaona Jaakowa (Jakuba) Rubina odziedziczył część biblioteki po dziadku – niestety bliżej nieznaney postaci.

Interesujące jest występowanie w księgozbiorsze Wajnberga dzieła, które z dużym prawdopodobieństwem zidentyfikować można jako *Sefer ha-magid*⁸⁹. Za autora owej parafrazy ksiąg biblijnych *Newiim* i *Ketuwiim* uważa się tradycyjnie Jakuba ben Izaaka Aszkenazego z Janowa (ok. 1550–1628), który zasłynął jako twórca innego dzieła – najpopularniejszego modlitewnika kobiecego (znanego m.in. pod potoczną nazwą *Cenerene*). Tytuł *Sefer ha-magid* znaczy, jak się nieraz uważa, „księga posłańca” (por. 2 Sm 15, 13)⁹⁰. Ważny jest język owych dwóch dzieł – jidysz – mający przybliżyć treść osobom mniej biegłym w języku hebrajskim. W lubelskim wydaniu *Sefer ha-magid* przeczytać można: „ojciec, kimkolwiek byłby, może posłużyć się nią [księgą – W.S.] do nauki z dzieckiem”⁹¹. Interesujące jest już to, czy pochodzenie autora – z Janowa Lubelskiego (jak tradycyjnie przyjmuje historiografia) – miało jakieś znaczenie dla recepcji tego dzieła w ziemi chełmskiej, szerzej zaś w województwie ruskim czy lubelskim. Wydrukowano je w Lublinie w latach 1623–1627 w oficynie Cwiego ben

⁸⁸ Gries, *The Book in the Jewish World...*, s. 24–28.

⁸⁹ Istnieje wiele różnych dzieł z wyrazem „magid” w tytule; na *Sefer ha-magid* wskazuje występowanie w trzech tomach, dość wysoka cena oraz spis książek z inwentarza opracowanego przez Krzysztofa Latawca – znajdujemy tam pozycję 342: „Magidem – tomów trzy – Sławuta 1818 roku – rubli srebrem dwa”. Zapis wskazuje na *Sefer ha-magid* wydawane u Moszego Szapiry w Sławucie w latach 1819–1820 (nieścisłość roku wynika zapewne z innego przeliczenia daty hebrajskiej) – zob. Latawiec, *Inwentarz pozostałości po Berku Wejssie...*, s. 173, poz. 342.

⁹⁰ Dovid Katz, *Words on Fire: The Unfinished Story of Yiddish*, New York 2007, s. 95.

⁹¹ Jean Baumgarten, *Introduction to Old Yiddish Literature*, Oxford 2005, s. 69.

Awrahama Kalonimosa Jafe⁹². Jak daleko sięgała jego popularność? Czy dzieło znane było na wielkim obszarze Europy (w Polsce, Niemczech, na Litwie i w Rosji) tak samo jak *Cenerene*? Czy zaliczyć je można do świadectw „religijności ludowej”?

Wróćmy do ogólnej oceny kolekcji. Spisane księgozbiory należą według klasyfikacji do średniej wielkości, ale jednocześnie najwyższej wartości pieniężnej⁹³. U Wajnberga znajdujemy 36 tytułów w 48 woluminach (i dwa zwoje) oszacowanych na 559 złp 15 gr, u Rubinszteina zaś 31 tytułów w 47 woluminach (i trzy zwoje) wartych 803 złp. Były to bardzo wysokie kwoty; dla porównania choćby – pokrytą czarną skórą, okutą bryczką wyceniono na 40 złp (w inwentarzu ostatniej osoby)⁹⁴.

Na początku list książek umieszczano wielotomowy Talmud. Widać przykładaną do niego wagę: nie Biblia, jak w księgozbiorach chrześcijańskich, lecz właśnie traktaty talmudyczne otwierają spisy. To bardzo istotna kwestia, ponieważ już sondażowe obserwacje zdają się wskazywać na pewną prawidłowość umiejscawiania Talmudu na początku spisów książek Żydów tradycyjnych – przypuszczalnie tak zhierarchizowany projekt listy pozycji przekazywano do kancelarii notarialnej dla sporządzenia na jej podstawie czystopisu przez chrześcijańskiego notariusza (bądź jego pomocnika)⁹⁵. W edytowanych źródłach tomy traktatów starano się wyliczać według kolejności sześciu porządków Miszny⁹⁶.

Biblię hebrajską, obecną w księgozbiorach pod wieloma nazwami i postaciami (drukowanymi i rękopiśmiennymi), co ciekawe – umiejscawiano w spisach inaczej, niż czyniono to najczęściej w inwentarzach bibliotek chrześcijańskich. Drukowane wydania Pięcioksięgu *Chymysz* (*Chumasz*) znajdujemy w środku listy – odnieść można wrażenie, że nie przykładano wagi do kolejności; podobnie postąpiono z wydaniem Biblii wymienionymi jako *Eser worbe* (*Esrin we-arbaa*) i *Chymuszyn*⁹⁷.

⁹² W literaturze pojawia się jeszcze wydanie z Pragi z 1576 r. (nieumieszczone w BHB).

⁹³ Por. Moczulska, *Rola książki...*, s. 32, oraz za José de Kruif: Dymmel, *Lubelskie akta notarialne...*, s. 394; też, *Księgozbiory domowe...*, s. 17.

⁹⁴ AP Lublin, Oddział w Chełmie, Akta notariusza Jana Koczurzyńskiego w Chełmie..., sygn. 1, s. 1220.

⁹⁵ Zob. Kozłowska, *Kobieta Żydówka...*, s. 79; Dymmel, *Księgozbiory domowe...*, s. 432; Moczulska, *Rola książki...*, s. 36; Latawiec, *Inwentarz pozostałości po Berku Wejssie...*, s. 172.

⁹⁶ U Wajnberga traktaty (18 woluminów) wymienione są ściśle według porządków Miszny, u Rubinszteina (17 woluminów) w drugiej części zbioru Talmudu pozornie kolejność się burzy, choć zdaje się prawdopodobne, że spisujący dołączył na końcu odnalezione później woluminy – także zanotowane we właściwym następstwie.

⁹⁷ Zob. rozmieszczenie ksiąg biblijnych w edytowanym dokumencie: Latawiec, *Inwentarz pozostałości po Berku Wejssie...*, s. 172–174.

Rękopiśmienne zwoje Tory, nazywane tu Dziesięciorgiem Przykazań lub *Sajfer Tojra* (*Sefer Tora*), czyli rodały, umieszczano w opisywanych przypadkach na końcu, co tłumaczyć można osobnym charakterem i sposobem przechowywania obiektów. Rękopisy te ponadto wyceniano wyżej niż pozostałe druki. Miejsce Talmudu i Biblii na listach książek wydaje się szczególnie ważne: uchwycenie w dokumentach pewnej gradacji tytułów może stanowić dalszy przyczynek do rozważań ich roli w religijności żydowskiej (zwłaszcza ludowej) tej części Europy – a więc przynajmniej na styku ziem etnicznie ukraińskich, białoruskich i polskich, gdzie znajdowała się ziemia chełmska, ale brać trzeba pod uwagę specyfikę sięgających nieraz bardzo daleko, ponadregionalnych kontaktów ludności żydowskiej⁹⁸. Akurat co do tych pism religijnych nie ma wątpliwości, że należały do kanonu judaizmu⁹⁹.

Część pojawiających się w księgozbiorach dzieł (jak nieodzowny *Szulchan aruch*¹⁰⁰) należała do poczytnych wśród Żydów Europy Wschodniej w XVII–XVIII w. (i jeszcze później), o czym świadczą badania Marvina J. Hellera, Gershona D. Hunderta, Zeeva Griesa czy Jana Doktora¹⁰¹. Co istotne, znajduje to potwierdzenie w kwerendach Anny Dymmel, Teresy Kozłowskiej, Roberta Kuwałka czy Krzysztofa Latawca¹⁰². Z owych powszechnie występujących tytułów wymienić można jeszcze: *Chowot*

⁹⁸ Zob. Krzysztof Pilarczyk, *Rozpowszechnianie Talmudu w Polsce w XVI i XVII wieku a duchowość żydowska*, [w:] *Duchowość żydowska w Polsce. Materiały z międzynarodowej konferencji dedykowanej pamięci Profesora Chone Shmeruka*, Kraków, 26–28 kwietnia 1999, red. Michał Galas, Kraków 2000, s. 58; Jan Doktor, *Recepcja Talmudu w Polsce*, [w:] tenże, *Spory o status halachy aszkenazyjskiej w I Rzeczypospolitej*, „Kwartalnik Historii Żydów” (2022), nr 2, s. 388 i n.; Marcin Wodziński, *Żydowskie epitafia jako źródło historyczne. O wspólnych zainteresowaniach literaturoznawstwa i historii*, [w:] *Ocalić od zapomnienia = Zachraňt před zapomněním*, red. Marek Dziony, Białá 2022, s. 41.

⁹⁹ Gries, *The Book in the Jewish World...*, s. 76–78.

¹⁰⁰ Wajnberg nr 32 [*Szylchon Urich*]; Latawiec, *Inwentarz pozostałości po Berku Wejsie...*, s. 72, w *Inwentarzu* nr nr 307, 322, 382 [dalej: Latawiec – Wejss nr ...]; Dymmel, *Księgozbiory domowe...*, s. 433; zob. też np. Magdalena Bendowska, Jan Doktor, *Świat ukryty w księgach. Stare druki hebrajskie ze zbiorów Żydowskiego Instytutu Historycznego*, Warszawa 2011, s. 56–57.

¹⁰¹ Gershon David Hundert, *W poszukiwaniu duchowości ludowej w XVIII wieku*, [w:] *Duchowość żydowska w Polsce...*; tenże, *Jewish Popular Spirituality in the Eighteenth Century*, „Polin” 15 (2002); Gries, *The Book in the Jewish World...*; Doktor, *Spory o status halachy aszkenazyjskiej...* (głównie okres do końca XVI w., ale i późniejszy).

¹⁰² Dymmel, *Księgozbiory domowe...*; Kozłowska, *Kobieta Żydówka...*; Kuwałek, *Żydz i łączyńscy...*; Latawiec, *Inwentarz pozostałości po Berku Wejsie...* (uwzględniono również prace dotyczące okresu późniejszego – czwartego ćwierćwiecza XIX w. – m.in. ze względu na sposób powstawania księgozbiorów religijnych oraz bliskość czasu i regionu).

ha-lewawot Bachii ibn Pakudy o etyce i wierze¹⁰³; zbiór midraszy *Jalkut Szimoni* (w obydwu zbiorach), używany do pisania kazań¹⁰⁴; komentarz do *Pirkej Awot – Midrasz Szmuel* Samuela de Ugedy¹⁰⁵; czy komentarz do *Orach chaim – Magen Awraham* Abrahama Gombinera. To ostatnie dzieło odegrało zasadniczą rolę w utrwalaniu obyczajowości żydowskiej, szczególnie w tej części Europy¹⁰⁶. Z kabałą związane były: *Reszit chochma* Eliasza de Vidas¹⁰⁷ – niezwykle istotne dla religijności żydowskiej regionu; *Sznej luchot ha-berit* Jeszai Horowica, traktowane jako wstęp do studiów kabalistycznych¹⁰⁸; *Szaarej Cijon* Natana Hannovera – uważane za jeden z najczęściej czytanych, najpopularniejszych sidurów¹⁰⁹.

Do niektórych dzieł przykładano tak wielką wagę, że wyobrażano je na nagrobkach. Jak wynika z badań Andrzeja Trzcińskiego, motyw książki – tomy z wyrytymi na oprawach, identyfikującymi je tytułami – pojawiał się na nagrobkach od lat dwudziestych XIX w., a więc dotyczy omawianego okresu¹¹⁰. Z opracowanych list takie tytuły to: *Jore dea*, dotycząca halachy i prawa (w obydwu zbiorach)¹¹¹, oraz obecny w jednym z omawianych spisów *Ejn Jaakow* – rodzaj podstawowego kompendium talmudycznego¹¹². Tylko podejrzawać można, że dzieło Samuela Edelsa pojawiło się

¹⁰³ Rubinsztejn nr 26 [*Chowet Abuwet*]; Marvin J. Heller, *The Seventeenth Century Hebrew Book: An Abridged Thesaurus*, t. 2, Leiden–Boston 2010–2011, s. 1175; Hundert, *W poszukiwaniu duchowości...*, s. 71–72; Gries, *The Book in the Jewish World...*, s. 58, 65, 166.

¹⁰⁴ Wajnberg nr 21 [*Jolkit*], Rubinsztejn nr 23 [*Jalkot*]; Dymmel, *Księgozbiory domowe...*, s. 435; Heller, *The Seventeenth Century Hebrew Book...*, t. 1, s. 666–667; *Atlas historii Żydów polskich*, red. Witold Sienkiewicz, Warszawa 2010, s. 161.

¹⁰⁵ Wajnberg nr 25 [*Medrysz Szmul*]; Latawiec – Wejss nr 354; Heller, *The Seventeenth Century Hebrew Book...*, t. 1, s. 11.

¹⁰⁶ Wajnberg nr 23 [*Mugien Abram*]; Latawiec – Wejss nr 319; Heller, *The Seventeenth Century Hebrew Book...*, t. 2, s. 1203; Doktor, *Spory o status halachy aszkenazyjskiej...*, s. 403.

¹⁰⁷ Wajnberg nr 24 [*Rajszyz chochme*]; Latawiec – Wejss nr 343; Hundert, *W poszukiwaniu duchowości...*, s. 76, przyp. 30; Gries, *The Book in the Jewish World...*, s. 49, 59, 81; Dymmel, *Księgozbiory domowe...*, s. 436.

¹⁰⁸ Rubinsztejn nr 22 [akronim: *Szylu*]; odnotowane w innym dokumencie notarialnym z pobliskiego regionu (jako „Sielu” – może błąd lekcji w miejsce „Szelu”) – Kozłowska, *Kobieta Żydówka...*, s. 79; Heller, *The Seventeenth Century Hebrew Book...*, t. 1, s. 654–655; t. 2, s. 1344–1345; Hundert, *W poszukiwaniu duchowości...*, s. 75; Gries, *The Book in the Jewish World...*, s. 81; Doktor, *Spory o status halachy aszkenazyjskiej...*, s. 409.

¹⁰⁹ Wajnberg nr 33 [*Szarecien*]; Heller, *The Seventeenth Century Hebrew Book...*, t. 2, s. 923; Hundert, *W poszukiwaniu duchowości...*, s. 76.

¹¹⁰ Andrzej Trzciński, *Słowo i obraz – teksty i związane z nimi motywy ikoniczne na nagrobkach kobiet na cmentarzach żydowskich na historycznych obszarach Rzeczypospolitej*, „Studia Judaica” 24 (2021), nr 1, s. 54; tenże, *Słowne i ikoniczne reprezentacje...*, s. 509–550.

¹¹¹ Wajnberg nr 34, Rubinsztejn nr 20 [*Jojredaie*]; Latawiec – Wejss nr 320 [najwyraźniej błąd lekcji]; Trzciński, *Słowne i ikoniczne reprezentacje...*, s. 523.

¹¹² Wajnberg nr 29 [*Ajen Jakób*]; Latawiec – Wejss nr 341, nr 392; Trzciński, *Słowne i ikoniczne reprezentacje...*, s. 523.

w księgozbiorze Wajnberga nieprzypadkowo. Autor, określany akronimem Maharsza, działał w Chełmie w latach 1606–1615. Pozostaje otwartym pytaniem, jak wyglądała recepcja myśli religijnej Maharszy w regionie. Zdaje się, że pamięć o nim była żywa w Chełmie¹¹³.

Podsumowanie

W podsumowaniu należy stwierdzić, że w komentarzach do spisów książek z badanych inwentarzy udało się niekiedy zidentyfikować tytuły wraz z autorami (gdy pozostał po nich utrwalony przekaz), czasem autora bądź przynajmniej rodzaje dzieł religijnych, rzadko natomiast konkretne wydania. W tym aspekcie odpowiada to stosowanym przez Joannę Szady terminom: „identyfikacja pełna i niepełna”; uwzględniłem „określenia ogólnikowe”¹¹⁴. Wydaje się, że podnoszona przez badaczy trudność związana z zapisami tytułów i określeń hebrajskich oraz aramejskich (dokumentujących jednocześnie lokalną wymowę aszkenazyjską) jest warta przełamania wobec korzyści płynących z wyników badań – w perspektywie dalsze opracowania stopniowo wzbogacą materiał porównawczy, ułatwiając identyfikację.

Z niniejszego artykułu i przeprowadzonych badań wynika, że spisy książek z inwentarzy mienia utrwały ślady przepływu, zasięgu i recepcji żydowskich dzieł religijnych. Dokumentowały obyczaj i światopogląd religijny, w tym zarys pewnej hierarchii tzw. najważniejszych pism judaizmu oraz – być może – lokalne, nie do końca jeszcze wyjaśnione inklinacje do danych autorów czy dzieł. Jest to więc źródło nadal wymagające studiów.

Kwestią do oceny przez badaczy (potrzebne jest opracowanie większej partii akt) pozostaje klasyfikacja księgozbiorów według światopoglądu. W Chełmie, niekoniecznie liczebnie, ale choćby ekonomicznie, silną pozycję mieli zwolennicy haskali¹¹⁵. Ten nurt w mieście reprezentowały przede wszystkim rody Ettingerów, Byków (otwarty jest problem, czy

¹¹³ Josef Milner, *Anszej szem un perzenlechkajtn*, [w:] *Izker-buch Chelm*, red. Mejlch Bakalczuk-Felin, Johannesburg 1954, szp. 266–267; *Żydzi w Chełmie*, red. Krystyna Mart, Chełm 2010, s. 82; Heller, *The Seventeenth Century Hebrew Book...*, t. 1, s. 74; Dymmel, *Księgozbiory domowe...*, s. 435 (wzmianka o obecności autora w księgozbiorze lubelskim).

¹¹⁴ Typu „midrasz” – badaczka odrzuca np. „kazania”, zob. Szady, *Księgozbiory parafialne...* Podobne określenia uwzględnia Anna Dymmel (np. „machzor”), zob. Dymmel, *Księgozbiory domowe...*, s. 439–440. Dyskusję o szerszym zastosowaniu metody Joanny Szady w badaniu księgozbiorów żydowskich warto jeszcze podjąć w przyszłości.

¹¹⁵ Marcin Wodziński, *Oświecenie żydowskie w Królestwie Polskim wobec chasydyzmu. Dzieje pewnej idei*, Warszawa 2003, s. 55.

pomieszkiwał tu Jakub Samuel Byk, czy tylko jego żona) i Landau¹¹⁶. O sąsiedniej społeczności lubelskiej w XIX w. Anna Dymmel pisała: „zdominowana przez ortodoksów i chasydów była ostoją tradycji nieulegającej wpływowi oświeceniowej haskali”¹¹⁷. Ciekawe byłoby bliższe przyjrzenie się temu „krajobrazowi światopoglądowemu” przez pryzmat księgozbiorów uwiecznionych w aktach notarialnych.

Zdawałoby się, że właściciele opisanych księgozbiorów odpowiadają charakterystyce przedstawionej przez Dymmel. Czy jednak odniesienie jej słów do sytuacji w Chełmie w latach dwudziestych XIX w. jest w pełni uzasadnione? Jak w proporcjach przedstawiały się tam wpływy społeczne danego światopoglądu? Z inwentarzy wiemy, że Wajnberg nosił „sztramiecę” (sztrajmel), a Rubinsztein „czapkę-spodek” (*spodik*), obaj ubierali się tradycyjnie, palili fajki¹¹⁸ – choć zdawałoby się, że są to elementy wizerunku chasydzkiego, na taki światopogląd nie wskazują księgozbiory ich właścicieli.

Mimo pewnych ciekawostek pojawiających się w badanych księgozbiorach nie widać w nich akcentów radykalnych – nie ma tu ani dzieł haskali, ani bezpośrednio związanych z chasydyzmem, nie ma tu wreszcie pism (druków) heretyckich. Na półkach dwóch chełmskich kupców dominowała klasyka religijna. Pozostawione przez nich książki charakteryzują właścicieli jako tradycyjnych inteligentów żydowskich danych czasów, starających się utrzymać pewien poziom wiedzy (religijnej) i być może pragnących nawet poszerzać zainteresowania. Wajnberga i Rubinszteina określić by można jako przedstawicieli oświeconego głównego nurtu¹¹⁹, a zarazem tradycjonalistów¹²⁰.

¹¹⁶ Sybilski, *Edycja i znaczenie spisów książek...*, s. 144–153; Aleksandra Oniszczyk, *Pod presją nowoczesności. Władze Księstwa Warszawskiego wobec Żydów*, Warszawa 2021, s. 360 (o Małce Ettinger).

¹¹⁷ Dymmel, *Księgozbiory domowe...*, s. 427.

¹¹⁸ Tamże m.in.: kaftan, chałaty, futra, tałes (u Wajnberga); piankowe fajki w srebrnych oprawkach. Wajnberg miał przy sobie fajkę w ostatnich dniach życia w Lublinie (w domu spisano też tabakerki) – AP Lublin, Oddział w Chełmie, Akta notariusza Jana Koczurzyńskiego..., sygn. 2, s. 825, 836, 838; 1216, 1219; piankową fajkę w srebrnym okuciu (oraz dwie drewniane) odnotowano w inwentarzu z 1865 r. rabina z Łęcznej Chila Edelsberga (pochowanego w 1861 r. w Chełmie) – „był on człowiekiem reprezentującym typ konserwatywnego, religijnego Żyda” – Kuwałek, *Żydzi łączyńscy...*, s. 11; fajkę palił Widzący z Lublina – DovBer Pinson, *Meditation and Judaism: Exploring the Jewish Meditative Paths*, Lanham 2004, s. 139–140.

¹¹⁹ Tzw. mainstreamu. Ocenę tę zawdzięczam Janowi Doktorowi.

¹²⁰ Terminu tego używał Marcin Wodziński – zob. Wodziński, *Oświecenie żydowskie...*, s. 154 i in.; tak też ową grupę (jak się domyślam – łącznie chasydów i ortodoksów), w odróżnieniu od grupy drugiej związanej z haskalą, nazwała Anna Dybała-Pacholak – zob. przyp. 12.

Bez względu na to, jakie były zapatrywania właścicieli, powyższa metoda edycji pozwala na częściową rekonstrukcję tradycyjnych domowych księgozbiorów żydowskich z początku XIX w. Chodzi o udostępnienie źródła – notarialnych spisów książek – do dalszej analizy i badań żydowskiej kultury religijnej. Mimo że problemu nastęcza stwierdzenie, z jakimi edycjami druków mamy do czynienia, nie ma wątpliwości, *co* mogli czytać wymienieni bohaterowie z Chełma, a zapewne również ich współbracia w wierze.

Bibliografia

1. Źródła archiwalne

Archiwum Główne Akt Dawnych

Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego, Akta dotyczące się gminy żydowskiej w Chełmie w województwie lubelskim [1824–1850], sygn. 1597.

Archiwum Państwowe w Lublinie

Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej św. Mikołaja i św. Agnieszki w Lublinie (Kalinowszczyzna), sygn. 17;

Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Chełmie, sygn. 15, 40, 45, 48, 110;

Chełmski Konsystorz Greckokatolicki, sygn. 842.

Archiwum Państwowe w Lublinie, Oddział w Chełmie

Akta notariusza Aleksandra Dąbrowskiego w Chełmie, Księga akt notarialnych 1812, 1815, 1816, sygn. 1, 3–5;

Akta notariusza Jana Koczurzyńskiego w Chełmie, Księga akt notarialnych 1824, sygn. 1.

2. Źródła wydane

Dybała-Pacholak Anna, „*Starajcie się o dobre imię, o spokojność sumienia*” – *testament Tekli Kronenberg*, „*Studia Judaica*” 21 (2018), nr 2.

Izker-buch Chelm, red. Mejlch Bakalczuk-Felin, Johannesburg 1954.

Wodziński Marcin, *Judaica w aktach Centralnych Władz Wyznaniowych Królestwa Polskiego Archiwum Głównego Akt Dawnych. Informator archiwalny*, Wrocław 2010.

3. Opracowania

Adamczyk-Garbowska Monika, *Judaica w zbiorach UMCS*, [w:] *Lublin a książka*, red. Antoni Krawczyk, Elżbieta Józefowicz-Wisińska, Lublin 2004.

Baumgarten Jean, *Introduction to Old Yiddish Literature*, Oxford 2005.

Bendowska Magdalena, *Wydania drukowane Księgi Kuzari od XVI do XVIII wieku*, „*Kwartalnik Historii Żydów*” (2019), nr 3.

Bendowska Magdalena, Doktor Jan, *Świat ukryty w księgach. Stare druki hebrajskie ze zbiorów Żydowskiego Instytutu Historycznego*, Warszawa 2011.

- Bernuth Ruth von, *How the Wise Men Got to Chelm: The Life and Times of a Yiddish Folk Tradition*, New York 2016.
- Doktór Jan, *Spory o status halachy aszkenazyjskiej w I Rzeczypospolitej*, „Kwartalnik Historii Żydów” (2022), nr 2.
- Dymmel Anna, *Księgozbiory domowe w Lublinie w pierwszej połowie XIX wieku*, Lublin 2013.
- Dymmel Anna, *Lubelskie akta notarialne jako źródło do badań historii czytelnictwa*, [w:] *Lublin a książka*, red. Antoni Krawczyk, Elżbieta Józefowicz-Wisińska, Lublin 2004.
- Gries Zeev, *The Book in the Jewish World 1700–1900*, Oxford–Portland 2010.
- Heller Marvin J., *The Seventeenth Century Hebrew Book: An Abridged Thesaurus*, t. 1–2, Leiden–Boston 2010–2011.
- Hundert David Gershon, *Jewish Popular Spirituality in the Eighteenth Century*, „Polin” 15 (2002).
- Hundert David Gershon, *W poszukiwaniu duchowości ludowej w XVIII wieku*, [w:] *Duchowość żydowska w Polsce. Materiały z międzynarodowej konferencji dedykowanej pamięci Profesora Chone Shmeruka*, Kraków, 26–28 kwietnia 1999, red. Michał Galas, Kraków 2000.
- Katz Dovid, *Words on Fire: The Unfinished Story of Yiddish*, New York 2007.
- Kozłowska Teresa, *Kobieta Żydówka na prowincji Królestwa Polskiego w świetle akt notarialnych*, [w:] *Między Wisłą a Pilicą. Studia i materiały historyczne*, t. 4, red. Grzegorz Miernik, Kielce 2003.
- Kuwałek Robert, *Żydzi łączynscy w latach 60-tych XIX w. w świetle akt notarialnych*, „Merkuriusz Łęczyński” (1995), nr 8.
- Latawiec Krzysztof, *Inwentarz pozostałości po Berku Wejssie jako źródło do badań nad aktywnością gospodarczą i życiem codziennym kupiectwa żydowskiego w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX w.*, „Studia Żydowskie” 1 (2011), nr 1.
- Mikołajczyk Marcin, *Wiadomości o księgozbiorach prywatnych kobiet ziemi kaliskiej w aktach kancelarii notarialnych Kalisza z lat 1808–1866*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” (2019), nr 19.
- Moczulska Agnieszka, *Rola książki jako przedmiotu w domach burżuazji warszawskiej w XIX wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 27 (1979), nr 1.
- Oniszczyk Aleksandra, *Pod presją nowoczesności. Władze Księstwa Warszawskiego wobec Żydów*, Warszawa 2021.
- Pilarczyk Krzysztof, *Drukowana książka hebrajska a religia. Vademecum bibliologiczne*, Kraków 2012.
- Pilarczyk Krzysztof, *Leksykon drukarzy ksiąg hebrajskich w Polsce z bibliografią polono-judaików w językach żydowskich (XVI–XVIII wiek)*, Kraków 2004.
- Pilarczyk Krzysztof, *Rozpowszechnianie Talmudu w Polsce w XVI i XVII wieku a duchowość żydowska*, [w:] *Duchowość żydowska w Polsce. Materiały z międzynarodowej konferencji dedykowanej pamięci Profesora Chone Shmeruka*, Kraków, 26–28 kwietnia 1999, red. Michał Galas, Kraków 2000.
- Sikorska-Kulesza Jolanta, *Historyk XIX wieku wobec problemu modernizacji źródła*, [w:] *Edytorstwo źródeł XIX wieku – problemy teoretyczne i praktyka edytorska*, red. Jolanta Sikorska-Kulesza, Warszawa 2016.

- Sybilski Wiktor, *Edycja i znaczenie spisów ksiąg z XIX-wiecznych akt notarialnych. Dwa księgozbiory mieszkańców Chełma*, [w:] *Źródła z Królestwa Polskiego, Litwy i Rusi. Warsztat edytora*, red. Jolanta Sikorska-Kulesza, Warszawa 2021.
- Trzeciński Andrzej, *Słowne i ikoniczne reprezentacje motywu księgi/książki na nagrobkach żydowskich w Polsce*, „Kwartalnik Historii Żydów” (2020), nr 3.
- Trzeciński Andrzej, *Słowo i obraz – teksty i związane z nimi motywy ikoniczne na nagrobkach kobiet na cmentarzach żydowskich na historycznych obszarach Rzeczypospolitej*, „Studia Judaica” 24 (2021), nr 1.
- Vinograd Jeszajahu, *Ocar ha-sefer ha-ivri*, Jeruzalajim 1993.
- Wiernicka Anna, *Z okruchów rzeczy o zajęciach w czasie wolnym. Bogate mieszczaństwo żydowskie pierwszej połowy XIX w. (w świetle inwentarzy pośmiertnych)*, [w:] *Kobieta i kultura czasu wolnego. Wiek XIX i XX*, t. 7, red. Anna Żarnowska, Andrzej Szwarz, Warszawa 2001.
- Wodziński Marcin, *Oświecenie żydowskie w Królestwie Polskim wobec chasydyzmu. Dzieje pewnej idei*, Warszawa 2003.

Wiktor Sybilski

Varsavianistyczny Zespół Badawczy
Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN
wsybilski@ihpan.edu.pl